

NİZAMİYE MAHKEMELERİ'NİN OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDEKİ YAPISI VE GÖREVLERİ (1876-1924)

*The Structure and Subject-Matter Jurisdiction of the Nizamiye Courts
in the Last Period of the Ottoman Empire (1876-1924)*

Mücahit CEYLAN*

Özet

Dünya'da "Sanayi Devrimi" sonrası değişen ortaya çıkan gelişmelerin etkisiyle Osmanlı Devleti'nde birtakım sosyal ve ekonomik değişimler meydana gelmiştir. Bu değişimler sonrası; dış güçlerin baskısı ve ülkede bulunan çeşitli kesimlerin ıslahat talebi nedeniyle devlet 19. asrın başından itibaren bir reform sürecine girmiştir. Esasen; Mecelle'de ifade edilen "*Ezmanın tağayyürüyle ahkâmın tağayyürü inkâr olunamaz*" (39.md) kaidesi gereği zaman geçtikçe hükümlerin değişmesi hayatın da bir gereğidir. Bu nedenlerle; Osmanlı Devleti birey, toplum ve devlet hayatında ihtiyaç duyduğu alanlarda genel olarak "Tanzimat" adı verilen çeşitli düzenlemeler yapmıştır.

Tanzimat'la başlayan süreçte Osmanlı Devleti'nde kanunlaştırma ve yargı teşkilâtı alanlarında önemli düzenlemeler getirilmiştir. Bu dönemde birbiri ardınca yeni kanunlar hazırlanıp yürürlüğe girmiştir. Yeni kanunları uygulayacak mahkemelere duyulan ihtiyaç nedeniyle, yargı teşkilatında birçok değişiklik yapılmıştır. Bu doğrultuda; yeni mahkemeler kurulmuş ve var olan mahkemeler yeni bir şekilde sokulmuştur. Süreç içinde, bu mahkemelere atanacak hâkimlerin yetişeceği eğitim kurumlarının yapısı yeniden tasarlanmıştır. Anılan dönemde, yeni kanunları uygulayacak nizamiye mahkemelerin kurulması ve şer'î usullerin yanında bu şekilde Avrupa menşeli kanunlara yer verilmesi ile hukuk hayatında ikilik söz konusu olmuştur. Bazı eyalet ve vilayetlerde ahalinin durumuna göre özel düzenlemeler yapılmıştır. Islahat Fermanı'ndan sonra zaman içinde yapılan düzenlemelerle bu mahkemelerin kendi usul ve sistemleri oluşmuştur. Yapılan her değişiklikten sonra farklı sorunlar ortaya çıktığından mevzuat sık sık değişmiştir. Süreç içinde Şer'îye mahkemelerinin görev alanı daralırken, nizamiye mahkemelerinin görev alanı genişlemiştir. Bu mahkemeler arasında çıkan görev uyumsuzluklarını çözmek için devlet tarafından çeşitli adımlar atılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti nizamiye mahkemeleri tecrübesinden devletin ilk yıllarında genişçe istifade etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, reform, kanunlaştırma, mahkeme, nizamiye.

Abstract

Some social and economic changes occurred in the Ottoman Empire under the influence of the developments that occurred after the "Industrial Revolution" in the world. After these changes; Due to the pressure of external powers and the reform demands of various segments of the country, the state entered a reform process from the beginning of the 19th century. Substantially; It is also a necessity of life that the provisions change as time changes, in accordance with the principle

➤ Bu makale Etik Kurul iznine tabi değildir/This article is not subject to Ethics Committee permission.

➤ Makale Geliş Tarihi/Article Received Date: 27.09.2024

➤ Yayın Kurulu Kabul Tarihi/Editorial Board Acceptance Date: 08.01.2025

* Hâkim, Bozüyük Adliyesi; Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Doktora Programı Hukuk Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, law.mucahit@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8184-5499>

stated in Mecelle; “It can not be denied that rules change as times change” (Article 39). For these reasons; The Ottoman Empire made various regulations, generally called “Tanzimat”, in the areas it needed in individual, social and state life.

In the process that started with the Tanzimat, important regulations were introduced in the fields of legalization and judicial organization in the Ottoman Empire. During this period, new laws were prepared and came into force one after another. Due to the need for courts to implement the new laws, many changes were made in the judicial organization. In this direction; New courts were established and existing courts were transformed into a new form. In the process, the structure of the educational institutions where the judges to be appointed to these courts would receive training was redesigned. In the mentioned period, duality emerged in legal life with the establishment of regular courts to implement the new laws and the inclusion of European-origin laws alongside sharia procedures. In some states and provinces, special regulations have been made depending on the situation of the people. With the regulations made over time after the Reform Edict, these courts had their own procedures and systems. The legislation has changed frequently, as different problems arise after each change. In the process, while the jurisdiction of Sharia courts narrowed, the jurisdiction of regular courts expanded. Various steps have been taken by the state to resolve jurisdictional disputes between these courts. The Republic of Türkiye benefited extensively from the experience of regular courts in the early years of the state.

Keywords: Tanzimat, reform, legislation, court, nizamiye.

GİRİŞ

Bilindiği üzere, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu hukuki, iktisadi ve toplumsal sorunlara çözüm bulabilmek ve dış baskılara karşı koyabilmek amacıyla; 3 Kasım 1839 tarihinde “*Gülhane Hatt-ı Hümayunu*” duyurulmuştur. Ferman niteliği taşıyan bu metinde; can ve mal güvenliği, ırz ve namusun korunması, vergi rejiminin düzenlenmesi, asker alım sistemi ve rüşvetin önlenmesi konularında yeni kanunlar hazırlanacağı ilan edilmiştir. Bu fermanın ilanı ile başlayan dönem Türk hukuk tarihinde “Tanzimat Dönemi” olarak isimlendirilmektedir.

Tanzimat'la başlayan süreçte, yargıdan şikâyetlerin artması, mahkemelerin nitelik ve nicelik olarak yetersiz hale gelmesi, dış güçlerin baskıları gibi nedenlerle Osmanlı Devleti'nde yargı teşkilâtı alanlarında önemli düzenlemeler yapılmıştır.¹ Bunların en önemlisi yeni mahkemeler kurulması ve var olan mahkemelerin yeni bir şekle sokulmasıdır.² Ayrıca, bu dönemde birbiri ardınca yeni kanunlar hazırlanıp yürürlüğe girmiştir. Dönemin adını da veren bu vakıa, devletin temel unsurlarından olan yargı erkinin de reforme edilmesi çabalarını hızlandırmıştır. Bu dönemde, yeni kanunları uygulamak için birtakım yeni mahkemeler kurulmuştur. Bu mahkemeler klasik dönemdeki tek hâkimli mahkemelerden farklı olarak heyet halinde çalışmıştır. 1864 yılında çıkarılan “Vilayet Nizamnamesi” ile hukuk hayatımıza giren Nizamiye mahkemeleri, bahsi geçen mahkemeler arasında önemli bir yer tutmuştur. Bu mah-

¹ Devrin hukuk hayatıyla ilgili bkz. Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (Nilüfer Epeçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2012) 5, 355-356; Yapılan reformlarla ilgili bkz. Ahmet Yusuf Yılmaz, *Osmanlı Hukukunda Batılılaşma Süreci* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2016) 81-94.

² Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi* (Turhan Kitabevi, Ankara, 2022) 342.

kemeler, Müslüman veya gayrimüslim olan tüm Osmanlı tebaasını ilgilendiren ve Şer'îye, cemaat ve konsolosluk mahkemelerinin görevine girmeyen ceza ve hukuk davalarına bakmakla görevli kılınmıştır. Şer'î usullerin yanında bu şekilde Avrupa menşeli kanunlara yer verilmesi ile hukuk hayatında ikilik söz konusu olmuştur.³ Oluşan yeni durum sık sık mevcut olan ve yeni kurulan mahkemelerin görev alanı ile ilgili düzenlemeler yapılmasını gerektirmiş, bununla birlikte görev konusundaki uyumsuzluklar devletin son dönemine kadar devam etmiştir.

Nizamiye mahkemelerinin ortaya çıkması farklı nedenlere dayandığı gibi, bu mahkemeler devrin hukuk hayatını ve Cumhuriyet dönemindeki yargı sistemini de farklı şekillerde etkilemiştir. Bu mahkemelerde uygulanan nizami yargılama usulü, Osmanlı usul hukukunda değişikliklere neden olduğu gibi; mahkemelerin teşkilatı ve çalışma usulleri de sonraki dönemde kurulan adli yargı teşkilatının bir yönüyle temelini oluşturmuştur.

Bu makalede; literatür taraması yöntemi kullanılmış; mümkün olduğunca kronolojik sırayla düzenleyici metinlerin ilgili kısımları aktarılıp diğer verilerle birlikte yorumlanmaya çalışılmıştır. Birincil kaynak olarak yararlanılan Düstur'dan ilgili düzenleyici metinler ele alınıp incelenmiş, İslam hukuku ve hukuk tarihi kitapları ile bu alanda yayımlanmış ilgili eserler makalenin hacmi elverdiği ölçüde değerlendirilmiştir. Makalede; yüzlerce yıllık Şer'îye mahkemeleri geleneğinin bulunduğu Osmanlı Devleti'nde, yeni şartlara göre yargılama yapan ve farklı usul kanunlarını uygulayan, ayrıca Şeyhülislam'a bağlı olmayan bu mahkemelerin kuruluş süreci, devletin son dönemindeki yapısı ve görevlerine genel bir bakış sunulması amaçlanmıştır.

I. NİZAMİYE MAHKEMELERİNE GİDEN YOL

Nizamiye mahkemelerinin ortaya çıkmasında siyasi, iktisadi, hukuki ve sosyal etmenler rol oynamıştır. Bu etmenlere değinmeden önce Türk-İslam hukuk tarihinde mahkemelerin yapısına genel olarak değinmek faydalı olacaktır.

A. Türk-İslam Hukuk Tarihinde Mahkemeler

Bu başlıkta tarihi sıraya uygun olarak Osmanlı Devleti'ne kadar mahkemelerin teşkilatı ve çalışma usulüne ilişkin kısaca bilgi verilecektir.

1. İslam Hukuk Tarihinde Mahkemelerin Yapısı ve Yargılama Hukuku

Makale konusunu doğrudan ilgilendirdiğinden çalışmanın anlaşılmasına yardımcı olmak adına İslam hukuk tarihinde mahkemelerin yapısına kısaca değinmek faydalı olacaktır.

³ Tanzimat dönemi kanunlaştırma çalışmaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Gayretli, *Tanzimat Sonrasında Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Kanunlaştırma Çalışmaları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2008) 75-239; Muhammed Tayyip Kılıç, *İslam Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008) 193-208.

İslam tarihinin başlarında dinin peygamberi Hz. Muhammed hâkimlik vazifesini bizzat yerine getirmiştir.⁴ İlerleyen senelerde devletin sınırlarının genişlemesi ve Müslüman nüfusun artması üzerine ise bu vazifeyi ifa edecek kişileri tayin etmiştir. Hz. Ali, Mua'z b. Cebel, Ebu Musa el Eş'ari, Ma'kil b. Yesar ve Ebu Ubeyde b. Cerrah bu dönemde kadı olarak görevlendirilmiştir. Hz. Ebubekir uygulamayı aynı şekilde devam ettirirken, Hz. Ömer ise merkezdeki kadıları atamış, diğer bölgelerdeki atama işini ise valilere tevdi etmiştir.⁵ Bu şekilde vilayetlerde vali tarafından yerine getirilen görevlerden yargı görevi kadılar tarafından yerine getirilmeye başlanmıştır. Ayrıca Hz. Ömer hac mevsiminde Mekke'de bir nevi temyiz görevi yapan bir mahkeme kurarak vilayetlerde kadılarca verilen hükümleri denetlemiş ve bu usul sonraki halifeler tarafından da devam ettirilmiştir.⁶ “*Dar 'ul kazâ*” yani mahkeme için Hz. Osman döneminde yargılama faaliyetinin yürütüleceği özel bir mekân inşa edilmiştir.⁷

Emevilerde kadıların seçimi ve yargı faaliyeti konusunda önceki halifelerin uygulamaları örnek alınmış, bazı mahkeme kararları tescil edilmeye başlanmıştır.⁸ Abbâsîlerde kadıların atamaları halife tarafından yapılmakta iken, Hârûnürreşîd'ten itibaren, kadıların ataması ve yönetilmesi için başkadı olarak “*Kâdî'l-kudât*” unvanı verilen bir makam oluşturulmuştur.⁹ Bu dönemde halkın şikâyetlerini dinleyip yargılama yapan ve hem adli hem de idari yargı mercii olan “*Divan-ı Mezalim*” ortaya çıkmıştır.¹⁰ Selçuklular'ın hâkimiyet bölgesinde kadılık da genel hatlarıyla Abbâsîlerin ilk devrinde olduğu gibi şekillenmiştir.¹¹

Klasik devir İslam hukukçuları devletin erklerini yasama, yürütme ve yargı şeklinde ayırmayarak bunları “ulü'l emr” yani devlet başkanının yetki ve görevleri içinde değerlendirmişlerdir.¹² Bununla birlikte; yukarıda da geçtiği üzere; devlet başkanı gerekli gördüğü yerlerde kadı görevlendirip veya mahkeme kurup yargı alanındaki görevini yerine getirebilmektedir. Ancak; bu alanda görüş ortaya koyanların çoğunluğu, kadıların halife adına değil kamu adına vazife yapmaları dolayısıyla halifenin görevden ayrılmasıyla kadıların görevinin sona ermeyeceğini de

⁴ Hayrettin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi* (İz Yayıncılık, İstanbul, 2012) 98; Fahrettin Atar, *İslam Yargılama Hukukunun Esasları* (İFAV Yay, 1. Baskı, İstanbul, 2013) 61.

⁵ Karaman (n 1) 98; Atar (n 1) 63.

⁶ Muhammed Zühayli, *Tarihu'l Kade Fi'l-İslam*, Beyrut, 2001, 101.

⁷ Atar (n 2) 64.

⁸ Atar (n 3), 64.

⁹ Bu kurum, kadıların tayinlerinde rol ve yetki sahibi olup, kararlarına müdahalesi söz konusu değildir. Osmanlı Devleti'nde kazaskerlik kurumu da benzer işlevleri yerine getirmiştir. Bkz. Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2017, s.119; Atar (n 4) 65.

¹⁰ Halil Cin, Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram Yayınları, 13.baskı, Konya, 2021, 106.

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal* (TTK Yayınları, Ankara, 1988) 21.

¹² Ebu'l Hasan el-Maverdi, *El-Ahkam'üs Sultaniye*, Çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul, 2018, 137.

ifade etmişlerdir.¹³ Genel olarak; her türlü davanın görülmesi, hapisteki kişilerin durumunun incelenmesi, emanet mallar ve vakıf gelirlerinin yönetilmesi, borçların ödenmemesi durumunda hükmün icrası, yetkili kılındığı takdirde yerine birini vekil kılması yani naip olarak ataması kadının vazife ve yetkileri arasında sayılmıştır.¹⁴

İslam hukukunda bugünkü anlamıyla ceza ve hukuk yargısı gibi ayrı yargılama çeşitleri bulunmamakla birlikte; bir kısım hukukçularca kadılık, Divan-ı Mezalim ve hisbe kurumlarının yerine getirdikleri yargı fonksiyonları itibariyle aralarında bir kısım farklılıklar olmakla beraber Şer’i yargının ayrı özel türleri olarak kabul edilmektedir.¹⁵ İslam yargılama hukuku toplum halinde yaşayan insanların birbirlerinden haklarını talep edebilme, hakkı mahkeme önünde ispat edebilme ve hakka kavuşma usul ve kurallarını düzenler.

Taraflara savunma imkânı verilmesi, davaların aleni görülmesi ve tarafsızlığın korunması ideal bir yargılama hukukunda bulunması gereken zorunlu unsurlardandır.¹⁶ İslam yargılama hukukunun temel ilkeleri şu şekilde sıralanabilir: masumiyet karinesinin kabulü, yargılamanın çabukluğu ve sadeliği, taraflar arasında eşitlik ve adalet, yargılamada aleniyet ve kamu düzeninin korunması.¹⁷

2. Osmanlı Devleti’nin Klasik Döneminde Mahkemeler

Osmanlı Devleti’nde kadı yargı teşkilatının en mühim görevlisi olarak kabul edilmiş, kadı olmak için medreselerden mezun olmak şart koşulmuştur. Medrese eğitimi bittikten sonra mezun olan talebeler taşraya belirli süreler için kadı olarak atanmışlardır.¹⁸ Bilindiği kadarıyla Sultan Orhan zamanında kadıların eğitimi için ilk medrese kurulmuştur.¹⁹

Kadılık mesleğine girecekler, başta Fâtih’in kurduğu “*Sahn-ı Semân Medresesi*”, XVI. Yüzyılda ise “*Süleymaniye Medresesi*”nde tahsil görüp icâzet almışlardır. Süleymaniye medreselerinden mezun olan *dânişmendler*, kazaskerliğe müracaattan sonra *mülâzemet* yani staj için büyük sancaklara kadıların yanına gönderilmiş, mülâzemet dönemi sonunda İstanbul’a dönmüşlerdir.²⁰ XVIII. yüzyılda daha da uzatılan bu bekleme döneminin ardından imtihanı geçenler en alt kademedeki kazalardan birine tayin edilip mesleğe başlamışlardır.²¹

¹³ Maverdi, 155.

¹⁴ Ahmed el-Kuduri, Muhtasar, Çev. Soner Duman, Osman Güman, Beka Yayınevi, İstanbul, 2021, 549-550.

¹⁵ Atar (n 5) 27.

¹⁶ Sabri Şakir Ansay, Hukuk Yargılama Usulleri, Ankara, 1960, s.2

¹⁷ Atar (n 6) 32-33

¹⁸ İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı* (Türkiye Adalet Akademisi Yayınları, Ankara, 2015)

¹⁹ İlber Ortaylı, *Kadı md.* (Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul, 2001) 24 [69]

²⁰ Ortaylı, 2001, (n 1) 71.

²¹ Ortaylı, 2001, (n 1) 71.

Osmanlı Devleti'nde kadı tayini belirli bir tahsil ve terfi düzeninde yapılmış, müftülük, medrese hocalığı ve hâkimlik arasında geçiş imkânı tanınmıştır. Kadıların görev süreleri mevleviyet adı verilen büyük kadılıklarda bir, kaza kadılıklarında iki sene olarak belirlenmiş; büyük kadılıklar kendi içinde beş dereceye ayrılmıştır.²² Şeyhülislamlık Kanunu döneminden itibaren İstanbul müftüsünün önem kazanması ile birlikte ortaya çıkmış ve ilmiye sınıfının başı olarak kabul edilmiştir.²³ Ancak, şeyhülislamın yargı yetkisi bulunmadığından yargı teşkilatının başında Selçuklulardaki “kadî'l kudatlık” ve “kadileşkerlik” kurumlarını bünyesinde barındıran kazaskerlik kurumu vardır.²⁴ Kazasker Divan-ı Hümayun'da ulemayı temsil etmiş, 1574 yılına kadar tüm kadı ve müderris adaylarını tespit edip sadrazama arz etme yetkisine sahip olmuşlardır.²⁵ Kadılar klasik dönemde idari olarak kazaskerlere, kazaskerler de sadrazamlara bağlı iken, Tanzimat'tan sonra kadılar *Meşihat*'a bağlı olarak çalışmışlardır.²⁶

Yargı örgütünün en küçük birimi “kaza” denilen yani kadının kaza işlerini yerine getirdiği yargılama faaliyetinde bulunduğu yerler olmuştur. Kadıların atandıkları yerlerde hukuki ve idari olarak birçok vazifesi bulunmakla beraber; bu vazifelerin başında yargılama görevi gelmekteydi. İlgili yargı çevresinde şer'î ve örfî her çeşit davaya bakmak görevi ve yetkisi kadılarına aitti.²⁷ Kişiler davalarını “*toprak kadısı*” olan kendi buldukları yer mahkemesinde açmak zorundaydı.²⁸ Kadılar klasik dönemde yargı yetkisi yanında çarşının denetlenmesi, narh belirlenmesi, vergilerin toplanması, vakıfların denetimi gibi birçok idari görevi de yürütmekteydiler.²⁹

İslam hukukunda toplu hâkimli mahkemelerin kurulması mümkün olmakla beraber uygulamada genel olarak mahkemeler tek hâkimli şekilde teşkilatlanmış, uzun süre kadıların mahkeme için ayrılmış özel bir çalışma mekânları da olmamıştır.³⁰

²² Daha sonra kaza kadılıklarının süresi 20 yıla indirilmiştir. Birinci sırada İstanbul kadılığı, ikinci sırada Haremeyn (Mekke ve Medine); üçüncü sırada Bilad-ı Hamse (Edirne, Bursa, Şam, Mısır ve Filibe) kadılıkları, dördüncü sırada Eyüp, Galata, Üsküdar gibi mahreç kadılıkları ve beşinci sırada devriye mevleviyeti denilen Bağdat, Antep, Bosna, Erzurum gibi kadılıklar bulunmaktadır. Bkz. Cin, Akyılmaz, (n 1)169-170

²³ Bu hususta 1502 yılında İstanbul Müftüsü olan Zenbilli Ali Cemali Efendi'nin şeyhülislam unvanıyla anıldığı bilinmektedir. Bkz. Cin, Akyılmaz, (n 2)163

²⁴ Cin, Akyılmaz, (n 3) 165

²⁵ Cin, Akyılmaz, (n 4) s.166

²⁶ Karaman (n 2) 298.

²⁷ Mustafa Avcı, *Türk Hukuk Tarihi* (Atlas Akademi Yayınları, Konya, 2021, 10.Baskı) 170.

²⁸ Ancak geçici bir süre için İstanbul'da bulunanlar için 1538 tarihli bir fermanla bunlar arasında vuku bulan hukuki ihtilafların İstanbul kadısı tarafından görüleceği hükme bağlanmıştır. Bkz. Mehmet Akif Aydın, *Osmanlı Hukuku* (İsam Yayınları, Ankara, 2020) 187.

²⁹ Aydın, 2021 (n 1) 174, Avcı (n 1)172-174, Cin, Akyılmaz, (n 5) 172

³⁰ Kadılar; Osmanlı klasik dönemi uygulamasında camide ya da kendi evlerinde davalara bakmıştır. 1837 senesinde İstanbul kadısının ilk kez resmi bir mahkeme binasında görev yapmaya başladığı bilinmektedir. Bkz.Cin, Akyılmaz, (n 6) s.167

Yeri gelmişken mahkemelere yardımcı olarak çalışan *naip*, *kâtip*, *muhzır*, *kassam*, *muhtesip* gibi görevlilere de değinmek gerekmektedir. Naip; kadı görevini yerine getirirken ona yardımcı olan, kadının bazı uzak yerlerde kendi yerine vekil olarak tayin ettiği ve kadının yetkilerini haiz görevlidir.³¹ Kâtip, kadı sicillerini tutan, talep edilen belgeyi önceden belirlenen ve “*sakk*” denilen³² şablonlara göre hazırlayan görevlidir. *Kassam* adı verilen görevli miras taksimlerini yapmakta kadılarına yardımcı olurdu.³³ *Muhzır* bugünkü adliye sistemindeki mübaşire benzemekle beraber, tarafları kadının izni ile asker ile alıp huzura getirme yetkisini de haizdir.³⁴ *Muhtesip* ise, çarşı-pazarda satışa sunulan ürünlerin kalitelerini, gramajlarını ve fiyatlarını denetlemek ve umumi ahlaka aykırı hareketler sergileyenleri ikaz edip engellemekle vazifeli olup; başta sayılan görevler bakımından da kadıya yardımcı olmaktadır.³⁵ Ayrıca, kadıların yargı çevresinde bulunan ve “ehl-i ör” denilen idareciler (subaşı, sancak beyi veya beylerbeyi) de suçluların yakalanıp cezalandırılması gibi hususlarda mahkeme talimatlarını yerine getirmekle yükümlüdür.³⁶

B. Nizamiye Mahkemelerinin Kurulmasını Gerektiren Gelişmeler

3 Kasım 1839’da İstanbul’da ilân edilmiş olan “*Gülhane Hatt-ı Hümayunu*”³⁷ ile başladığı kabul edilen Tanzimat döneminde yeni mahkemelerin kurulması ile ilgili yapılan düzenlemelerden bahsetmeden önce devletin siyasi ve iktisadi vaziyeti ile adli teşkilatı hakkında genel olarak şunlar söylenebilir:

Sanayi Devrimi’nden sonra Avrupa devletlerinin ürün ihraç edebilecekleri dış pazar bulma arayışları ilgili devletleri geniş coğrafyası ve kalabalık bir nüfusu olan Osmanlı Devleti’ne yöneltmiştir. Bu devletler Osmanlı ülkesindeki ticaret kısıtlamalarının kaldırılması için sıkça talepte bulunmuşlardır. 1831 yılında gerçekleşen Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanını Osmanlı Devleti İngiltere desteği ile bastırabilmiş, isyan süreci içinde de adı geçen devletle 1838 tarihinde “*Balta Limanı Antlaşması*” imzalanmıştır. Bu antlaşmanın ikinci maddesine göre iç ticaretteki yaban-

³¹ Cin, Akyılmaz, (n 7) 173

³² Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (Ensar Yayınları, İstanbul, 2013) 492; Süleyman Kaya, “Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: Sakk Mecmuaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/5, İstanbul 2005, ss. 379-416

³³ Cin, Akyılmaz, (n 8), s.174

³⁴ Bugünkü adli teşkilatta mübaşirler mahkeme kadrosuna bağlı olarak görev yapmakta ve taraflar usulüne uygun davetiyenin tebliğine rağmen duruşmaya katılmadıklarında mahkemece yetkili kolluk birimine ihzar (zorla getirme) müzekkeresi yazılarak ilgilinin belirlenen yeni duruşma gün ve saatinde mahkeme salonunda hazır edilmesi talep edilmektedir.

³⁵ Ziya Kazıcı, “Muhtesip” md., *DİA*, 1998, c.3, s.145

³⁶ Aydın, 2020, (n 1) 197

³⁷ Fermanın Osmanlıca metni için bkz. *Düstur*, Birinci tertip, İstanbul 1289, Matbaa-i Amire, c.I, 4-7, Latinize metin için bkz. Enver Ziya Karal; *Osmanlı Tarihi* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1985, c.5) 255-258.; Fermanın Osmanlı Devleti’nin gayrimüslim vatandaşlarına etkileri için bkz. Gülnihal Bozkurt, *1839-1914 Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989) 42 vd.

çılara yönelik kısıtlamalar ve ihracat yasakları kaldırılarak Osmanlı devletinin bir pazar ülkesi olmasının önü açılmıştır.³⁸ Bundan sonra Fransa ve diğer devletlerle de benzer yönde antlaşmalar imzalanmıştır.

Devletin içinde bulunduğu hukuki, iktisadi ve toplumsal sorunlara çözüm bulunabilmesi ve dış baskılara karşı koyabilmek adına; 3 Kasım 1839 tarihinde “*Tanzimat Fermanı*” duyurulmuştur. Ferman’da; can ve mal güvenliği, ırz ve namusun korunması, vergi rejiminin düzenlenmesi, asker alım sistemi ve rüşvetin önlenmesi konularında yeni kanunlar çıkarılacağı belirtilmiş, devamında bu konuları görüşüp karara bağlamak üzere Meclis-i Vâlâ’nın vazifelendirilmesi ile fermanın bütün iç ve dış kamuoyuna duyurulması kararlaştırılmıştır.³⁹

Klasik devirde düzgün bir şekilde işleyen kadı mahkemeleri 19. asra gelindiğinde bu özelliğinden çok şey kaybetmiştir.⁴⁰ 17. asrın ortalarından itibaren yargı sisteminde ve devletin diğer kurumlarında bozulmalar görülmeye başlanmıştır. Koçi Bey’in Sultan IV. Murat ve Sultan I. İbrahim’e sunduğu telhislerde kadıların seçilmesi ve tayini ile yargılama faaliyetlerinin yürütülmesindeki eksiklik ve aksaklıklar açıklanmış, çözüm önerileri sunulmuştur.⁴¹ Tanzimat Fermanı’nın metninden de anlaşıldığı üzere, bu bozulmalar fermanın hazırlandığı dönemde daha da artmıştır. Bununla ilgili öneriler idare nezdinde karşılık bulmuş ve gerekli görülen konularda geniş düzenlemeler yapılmaya girişilmiştir.

II. NİZAMİYE MAHKEMELERİNİN KURULMASI

Tanzimat sonrasında Batılı ülke kanunları esas alınarak yapılmaya çalışılan kanunlaştırma hareketlerinin⁴² meydana getirdiği ihtiyaç sebebiyle, şer’i mahkemeler dışında, başka mahkemelerin de oluşturulmasına başlandığı müşahede edilmektedir.⁴³ Bu hususta kurulan mahkemelerin oluşum süreci aşağıda dönemsel bazda incelenecektir.

³⁸ Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak’anivîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, Haz. Ahmet Hezarfen., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, 924, Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul, 2014, (Yapı Kredi Yayınları) 207, İbrahim Durhan, *1838 Tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi ve Sonuçları* (Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi, c: VI, s: 1-2, Y: 2002) 78.

³⁹ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, 174.

⁴⁰ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı* (TTK Yayınları, Ankara) 109 vd.

⁴¹ Koçi Bey Risaleleri: *Sultan IV. Murad’a Devlet Yönetimindeki Bozukluklar ile Alınması Gereken Tedbirler Hakkında Sunulan Risale ve Sultan I. İbrahim’e Osmanlı Devlet Teşkilatı Hakkında Sunulan Risale*, Haz. Seda Çakmakçıoğlu, (Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2008) 134.

⁴² İlgili düzenlemeler için bkz. Mehmet Akman, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı Hukuk Mevzuatı, I. Tertip Düstür’un Tarihi Fihrist ve Dizini* (Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, S. 3, 2007, Bahar) 67-224. (Fihrist)

⁴³ Fethi Gedikli, *Nizamiye Mahkemelerinin Kuruluşu, Yapısı ve Hukuk Yargılama Usulü* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1989) 6.

A. Tanzimat Fermanı ile Islahat Fermanı Arasındaki Dönem

Tanzimat öncesinde ülkeler arası gelişen ticari ilişkiler sonucunda bazı Batılı ticari örfler de Osmanlı ülkesinde yerleşmeye başlamıştır. Ticari ihtilaf ve davalar için, (İslâm hukukuna göre de tarafların aralarındaki ihtilafı hakemlere götürmeleri esasen caiz olduğu düşüncesiyle oluşturulan), tarafların seçtikleri tüccar ve vekillerden oluşan meclisler için, bu yeni oluşan örf ve âdetlerin uygulanma imkânı doğmuştur.⁴⁴ XIX. yüzyıldan itibaren Batılı devletlerin de baskısıyla bazı davalara bakma yetkisi davanın mahiyeti, önemi ve davacının sıfatına göre birtakım meclislere havale edilmiş, bazı davaları görmek için de özel komisyonlar oluşturulmuştur.⁴⁵ Bu meclisler Islahat Fermanı'na kadar olan dönemde ceza ve ticaret mahkemelerine dönüşmüş, bunun yanında yüksek yargı görevini yerine getiren ve meclislerden sonra açıklanan “Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye” gibi kurumlar da tesis edilmiştir. Aşağıda, görev alanlarına göre ilgili yargı kurumları hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

1. Ticaret Mahkemeleri

Yukarıda aktarıldığı üzere, şehir ve kasabalarda bulunan ve yargılama yetkisine sahip ticaret meclisleri 1840 yılından sonra Ticaret Nezareti'ne bağlanmıştır.⁴⁶ Yine, 1847'de “*Meclis-i Muhasebe*“ adıyla meydana gelen yargı benzeri oluşum, 1849 yılından itibaren mahkeme hüviyetine dönüşmüş, 1849 yılında ise dış baskılarla, üyesinden yarısı Osmanlı ve diğer yarısı da yabancı tüccarlardan oluşan karma ticaret mahkemeleri kurulmuştur.⁴⁷

30 Nisan 1860'ta yayımlanan “*Zeyl-i Kanûn-ı Ticâret*” ve daha sonra çıkarılan kanunlarla ticaret mahkemelerinin teşkilâtı düzenlenmiştir.⁴⁸ İstanbul'da kurulmuş bulunan “*Deniz Ticaret Mahkemesi*” deniz ticareti ihtilaflarında “*Usûl-i Muhâkeme-i Ticaret Nizamnamesi*” ve “*Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi*” kapsamında görevli kılınmıştır.⁴⁹ 1861 tarihli ticari usûl kanunu, nizamiye mahkemelerinde 1879 tarihli “*Usûl-i Muhâkeme-i Hukukiye Kanunu*” yürürlüğe girinceye kadar uygulanmıştır.⁵⁰ Toplu usulde davaları gören bu yeni mahkeme, tüccarlar tarafından seçilen

⁴⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-i İslamiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul 1967, c.VIII) 250 vd.

⁴⁵ Betül Kayar, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Hukuk Reformları*, Adalet yayınevi, Ankara 2021, 99; İbrahim Durhan, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Yargı Teşkilâtındaki Gelişmeler* (Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, c. XII, S. 3-4, 2008) 56.

⁴⁶ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform: 1836-1856* (İstanbul 1993)127.

⁴⁷ Avcı (n 2)190. Deniz ticaretiyle ilgili ihtilaflar ise 22 Mayıs 1850 tarihli bir fermanla sonra Dersaadet Liman Odası'nda karma bir mecliste liman reisinin başkanlığında görülmüştür. Bkz. M. Macit Kenanoğlu, “*Nizâmiye Mahkemeleri*” md., DİA, XXXIII, 183.

⁴⁸ Kadir Acar, “*Osmanlı'da Taşra Meclislerinin Mülki ve Hukuki Görevlerinin Ayrılması*” (Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi, c. 2, s. 2) 24.

⁴⁹ Mumcu, Üçok, Bozkurt *Türk Hukuk Tarihi* (Ankara 2016) 278-279; Ahmed Akgündüz, *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyâtı*, (Kamu Hukuku- Birinci Cild, İstanbul 2011) 854.

⁵⁰ Mumcu, Üçok (n 1) 279; Gülnihâl Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi* (Ankara 1996) 152.

şehbender ve muhtar denilen üyelerden teşekkül etmiştir.⁵¹

Ticaret Nezaretinin gözetimi altındaki ticaret mahkemeleri, 1862 tarihli “*Usûl-i Muhâkemat-ı Ticaret Nizamnamesi*”ni yargılamada uygulamışlardır.⁵² Ancak bu kanunlarda ve diğer mevzuatta aynı konularda başlangıçta tercihte bulunarak Şer’iye mahkemelerine de gidilebilmesine engel bir hüküm olmadığından, ikili bir durum meydana gelmiştir. Yalnızca, usûl kanununda ticaret mahkemelerinde hükme bağlanmış bir dava için yeniden Şer’iye mahkemelerinde dava açılması yasaklanmıştır.⁵³ Zaman içinde ticaret mahkemelerinin sayısı hızla artmıştır. Örneğin 1875 yılında Osmanlı Devleti’nin sahil bölgelerinde kara ve deniz ticaret hukukuna bakan 120 ticaret mahkemesi bulunuyordu.⁵⁴ Aynı yıl çıkarılan bir fermanla da mahkemeler Adliye Nezaretine bağlanmış, 1915 yılında kapitülasyonların kaldırılmasına kadar alakadar ülke konsolosluklarından iki aza da yargılamalara katılmışlardır.⁵⁵

2. Taşra Meclisleri

1840’ta “*muhasıllık meclisleri*” şeklinde kurulan, 1842 yılında “*memleket meclisleri*” ismini alan ve 1849 yılından sonra “*eyalet ve sancak meclisleri*” denilen taşra meclisleri 1864 yılına kadar yargılama vazifesi yapmıştır.⁵⁶ 1853’te “*Meclis-i Tahkikât*” olarak kurulan bir ceza mahkemesi, ceza davalarına bakmıştır. “*1840 tarihli Ceza Kanunu*”, karma düzende yargılamayı kabul etmiştir. 1858 yılında ise 1926’ya kadar yürürlükte kalacak olan, büyük ölçüde Fransız hukukundan etkilenmiş olan “*Ceza Kanunnamesi*” hazırlanmıştır.⁵⁷ Ceza mahkemelerinde usul kanunu olarak “*Usûl-i Muhâkemât-ı Cezâiye*” tatbik edilmiştir. 1840 ve sonraki tarihli ceza hukuku düzenlemelerinin, Osmanlı devletinde şer’i yargılamadan ayrılmanın ve hukuki sekülerleşmenin başlangıcını oluşturduğu doktrinde ifade edilmektedir.⁵⁸

⁵¹ Karaman (n 3) 186.

⁵² M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Ticaret Hukuku*, (Lotus Yayınevi, Ankara 2005) 19.

⁵³ Akman, (n 1) 2007, 433.

⁵⁴ Bu mahkeme üyelerinin başkan ve iki üyesi devlet tarafından, dört üyesi de tüccarlar tarafından seçilmekteydi. İstanbul Ticaret Mahkemesi üç daireye ayrılmış ve Osmanlı vatandaşları arasındaki deniz ticareti uyuşmazlıklarına bakan daireler dışındaki ilk daire, yabancılar ile Osmanlı vatandaşları arasındaki davalara bakmıştır. Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, c.VII) 169.

⁵⁵ Akman, 2007, (n 1) 436. Ticaret mahkemeleri günümüzde de özellikle il merkezlerinde hukuk mahkemelerinden farklı olarak kurulmakta, bulunmayan yerlerde yargı görevleri ihtisas sıfatıyla kurulmuş ise 3 veya 4 numaralı Asliye Hukuk Mahkemesi’nce yerine getirilmektedir.

⁵⁶ Akyıldız (n 1) 128.

⁵⁷ Düstur, 1. Tertip, İstanbul 1289, I, 537.

⁵⁸ Kenanoğlu, “Nizâmiye Mahkemeleri” md., 185.

3. Tahkik Meclisleri

Ceza ve ticaret davalarına bakmak üzere kurulan meclisler nizâmiye mahkemesi işlevi görmüşse de; resmi anlamda nizâmiye mahkemelerinin çekirdeğini ceza kanunlarının uygulanması için 1854'te İstanbul'da kurulan meclis-i tahkikler teşkil etmiştir.⁵⁹

1854 yılında Zabtiye Müşirliği'ne bağlı iki meclis hayata geçirilmiştir. Bu meclislerden ilki olan "*Divan-ı Zabtiye*" üç aya kadar hapis yahut on mecdiye altını para cezasını gerektiren cünhalara⁶⁰ ve kabahatlere bakmakla vazifeli iken; diğer meclis olan "*Meclis-i Tahkik*" ise ilk meclisin baktığı davalardan daha fazla ceza gerektiren her çeşit cinai davalarda tahkik ve muhakeme ile vazifelendirilmiştir.⁶¹

Meclis-i Tahkik; on sorgu hâkimi, on sorgu kâtibi ve on sorgu stajyerinden oluşmakta olup bu meclis, yargılama sonucunda ceza kanununun belirttiği cezayı tespit edip valinin onayına göndermekteydi.⁶² Kısas ve diyet cezalarını gerektiren davalarda ise sadece tahkikatı yaparak tahkikatın özetini valiye sunar ve vali de bu özeti taşrada ise Meclis-i Kebir'e, merkezde ise "*Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye*"ye arz ederdi. Hüküm bu merciler tarafından verilirdi.⁶³ Tahkik Meclislerinin işbu faaliyet usulü incelendiğinde, idareciler ile yargı mensuplarının görev dağılımlarının belirlenmesi sebebiyle idare ve yargının ayrılışında önemli bir aşama olduğu söylenebilir.

4. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye

"*Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye*", Tanzimat döneminde Hariciye Nezâreti'yle beraber yenilikler için mühim görevler üstlenmiş ve ilk on beş senede yapılan birçok yenilik bu iki müessesenin öncülüğünde gerçekleştirilmiştir. 24 Mart 1838'de kurulan meclisin vazifesi reformların yapılması için mevzuat hazırlamak ve "*Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbiâli*" ile "*Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî*"nin düzenlediği mazbatalara son şeklini vermektir.⁶⁴ Ayrıca meclisin, çıkardığı kanun ve nizamnamelerin uygulanıp uygulanmadığını teftiş etme ve kanunlara aykırı davranan yüksek rütbeli devlet adamlarını yargılama yetkisi de vardı.

Meclis-i Vâlâ'nın, görev konularının farklılığı ve iş yoğunluğu artmasından ötürü; 26 Eylül 1854 tarihinde "*Meclis-i Âli-i Tanzimat*" kurulmuş; bu meclis, Meclis-i Vâlâ'nın yetkilerinden olan yasama görevini üstlenmiştir.⁶⁵ Meclis-i Vâlâ ise küçük

⁵⁹ Bu meclislerin kuruluş süreci için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI.cilt, 5.baskı, Ankara, 1995, 149-150

⁶⁰ Osmanlı ceza hukukunda cürümden hafif kabahatten ağır nitelikteki fiillere verilen isimdir. Bkz. <https://lugatim.com/s/c%3%BCnha>, e.t: 08.12.2024, Erdoğan, 80.

⁶¹ Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, 139

⁶² Ekinci, 139

⁶³ Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri, Tanzimat ve Sonrası* (2. Baskı, İstanbul, 2010) 139.

⁶⁴ Ali Akyıldız, "*Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye*" md., (DİA, Ankara, 2003, c.28) 250.

⁶⁵ Mehmet Seyitdanlioğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)* (TTK Yayınları, Ankara,

devlet memurlarının atanması ve azli ve nasbı, veraset meseleleri, mülkî taksimat, arazi uyuşmazlıkları gibi mevzularda vazife ifa etmiştir. Bununla beraber iki meclis zaman zaman birleşerek ya da komisyon kurarak müşterek çalışmalar yapmıştır.

Meclis-i Vâlâ'ya meselelerin şer'î yönünü incelemek için ilmiye mensupları alınmıştır. Yine, Islahat Fermanı'nın ilânına doğru bütün tebaa ile ilgili hususları görüşmek üzere gayrimüslim temsilciler de bir seneliğine meclis üyeliğine getirilmiştir.⁶⁶

B. Islahat Fermanı ile I. Meşrutiyet Arasındaki Dönem

1. Genel Mahkemelerin Yapısı ve Görevi

Tanzimat Fermanı'nda devlet teşkilatı ile kişi hak ve hürriyetleri sahalalarında reform yapılacağı vaadine binaen birtakım çalışmalar yapılmış ise de; Batılı devletler tarafından Osmanlı Devleti'nden gayrimüslimlere daha fazla hak tanınması talep edilmiştir. Bu doğrultuda Kırım Savaşı sonunda yapılan Paris Kongresi'nin toplandığı sıralarda 18 Şubat 1856'da "*Islahat Fermanı*"⁶⁷ ilân edilmiştir.⁶⁸ Söz konusu fermanla, Tanzimat Fermanı'yla tebaaya tanınan haklar ve evvelki devirlerde gayrimüslimlere tanınan ayrıcalıklar güvence altına alınmıştır. Bu fermanın sonra, Müslümanlarla gayrimüslim tebaa arasında yahut iki tarafın kendi dindaşları arasındaki uyuşmazlıkları çözme yetkisine sahip karma mahkemelerin hayata geçirilmesine karar verilmiştir.⁶⁹ Esasında 1849'da ticaret meclislerinin ticaret mahkemesine dönüştürülmesi ile bu süreç fiilen başlamıştı. Ferman'ın ilanından sonraki zaman diliminde karma ticaret mahkemesi tecrübesinden yargı örgütünün diğer alanlarında da faydalandığı görülmektedir. Bu kapsamda aşağıda açıklanacak olan deavi meclisleri, ticaret meclisleri, temyiz meclisleri ve temyiz divanları kurulmuştur. Bu dönemde kurulan ve sonraki başlıkta ayrıca değinilen Divan-ı Ahkâm-ı Adliye de yine bu dönemde kurulan karma yapıdaki bir müessesedir.

"7 Kasım 1864 tarihli *Vilâyet Nizamnamesi*"⁷⁰ ile her kazada bir deâvî meclisi kurulmuş ve bu meclis, kazanın şer'î hâkimi başkanlığında Müslüman ve gayrimüslim mümeyyizlerden oluşan üç üyeden meydana gelmiştir (51.md). Kazalardaki bu meclisler şer'î davalar, gayrimüslimlerin hususi davaları, cinayet meclislerinde cinayet hakkında tetkik edilen hususlar, ticaret meclislerinde görülecek davalar dışında kalan davalar ile cünha ve kabahat derecesinde kalan suçlarla ilgili davalara bakmakla görevli kılınmıştır (52.md).

"Vilayet Nizamnamesi"ne göre kazalarda "*meclis-i deâvî*", sancak ve vilayet merkezlerinde ise "*meclis-i temyiz*" ve "*divan-ı temyiz*"ler tesis edilmiştir (18.md).

1996) 47-52.

⁶⁶ Akyıldız, 2003 (n 1) 250.

⁶⁷ Fermanın metni için bkz. Düstur, 1. Tertip, c.I, 7-14.

⁶⁸ Üçok, Mumcu, Bozkurt, (n 2) 309.

⁶⁹ Ufuk Gülsoy, *Islahat Fermanı* md. (DİA, İstanbul, 1999, c.19) 186-188.

⁷⁰ Düstur, 1.Tertip, c.1, 608-624

Her vilâyette ise birer “ticaret meclisi” oluşturulmuş ve bu meclisler sancaklardaki meclislerin verdiği hükümleri istînaf yoluyla görmüştür (22 ve 23.md). Ayrıca merkez vilâyete bağlı sancakta “temyîz-i hukuk ve ticaret meclisi” bulunacağı, bunların livâ meclislerinin görevlerini ve merkez livâyâya bağlı kazaların hukukî işlerini göreceği hükme bağlanmıştır (24.md).⁷¹ Vilâyet Nizamnâmesi ayrıca köylerdeki ihtiyar meclislerine de sulhen dava görme yetkisi vermiştir (59.md). Bunların görev alanları ticaret ve şer’iye mahkemeleri dışındaki davalarla sınırlı tutulmuştur (20.md). Bunlardan “*meclis-i deâvî*”de yapısında kadının başkanlığında kurulan heyetteki altı üyenin üçü gayrimüslimlerden seçilmiştir (19.md).

Başkent İstanbul’daki nizâmiye mahkemeleri için müstakil bir nizamname hazırlanmıştır. 4 Aralık 1871 tarihli bu nizamnâme ile İstanbul’daki ilk derece mahkemeleri “mevki ve merkez bidâyet mahkemeleri” olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. “*Mevki bidâyet mahkemeleri*” İstanbul’da ve ona bağlı olan yerlerdeki kaymakamlık merkezlerinde, “*merkez bidâyet mahkemeleri*” ise mutasarrıflık merkezlerinde faaliyete geçirilmiştir. Nizamnâme ile Üsküdar ve Beyoğlu’nda birer, İstanbul’da iki adet “merkez bidâyet mahkemesi” tesis edilmiştir. Yine bu nizamnâmeyle İstanbul ile kendisine bağlı mahaller için “Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye”ye tâbi olarak çalışacak bir istînaf mahkemesi oluşturulmuştur.⁷²

“11 Ocak 1872 tarihli *Mehâkim-i Nizâmiyye Hakkında Nizamnâme*” ile nizâmiye mahkemelerine ilişkin esaslı değişiklikler yapılmıştır.⁷³ Bu düzenleme ile kazalardaki deâvî meclislerinin ilk derece mahkemesi olarak, livâlardaki temyiz meclislerinin ilk derece mahkemesi ve istinaf mercii olarak, vilâyet temyiz divanlarının ise yalnızca istinaf mercii olarak yargılama yapacağı kararlaştırılmıştır.⁷⁴ Bu nizamnâme ile köylerin yanında nahiyelerdeki ihtiyar meclislerine de sulhen yargılama yapma yetkisi verilmiştir. Vilâyet, livâ ve kaza merkezlerinde bulunan meclislerin azalarının halk tarafından seçilmesi esası benimsenmiştir.⁷⁵ 9 Kasım 1875 tarihli geçici bir tâlimatla İstanbul’da bir “*Sulh Cemiyeti*” tesis edilmiştir. Bu cemiyet, talepte bulunan kişinin onayıyla veya “*Havâle Cemiyeti*”⁷⁶ tarafından yahut nizamiye mahkemelerince gördükleri davaların yargılaması sırasında ihtilafın sulh

⁷¹ Merkez livâ temyiz meclisi daha sonra ilga edilmiş ve bidâyetten dava görme yetkisi yeni kurulan Meclis-i Deâvî’ye, istinafla ilgili yetkileri ise Dîvân-ı Temyîz’e verilmiştir. Bkz. Kenanoğlu, *Nizâmiye Mahkemeleri*” md, (n 2)185

⁷² Kenanoğlu, *Nizâmiye Mahkemeleri*” md, (n 3)186.

⁷³ Düstur, 1. Tertip, İstanbul 1289, c.I, 352.

⁷⁴ Ali Haydar, “*Mehâkim-i Nizâmiyye Vezâifinin Takyidi*” (Ceride-i Adliyye, S. 1, 5 Kânunuevvel 1325) 25-27.

⁷⁵ Seçim şekli 30 Aralık 1875 tarihli “*İntihâb-ı Âzaya Dair Ta’lîmât-ı Umûmiyye*” ile tesbit edilmiştir. Bkz. Düstur, 1. Tertip, c.III, 174.

⁷⁶ Havale Cemiyeti’nin vazifesi 15 Aralık 1870 tarihli nizamnamesinin 1.maddesine göre; kendisine ulaşacak dilekçe, tahrir, müzekkere, ilam ve sair evrakı ait olduğu mahalle yollanmak üzere havale etmek ve vilayetlerden getirilmesi gerekenler için gerekli yazışmaları yapmaktır. Nizamname’nin metni için bkz. Düstur, 1. Tertip, 1. Cilt, s. 343

yoluyla çözümlenmesi için kendisine gönderilen davaları sulh yoluyla görmekle görevlendirilmiştir.⁷⁷

Bu dönemde hazırlanan ve kendi alanında bir ilk olan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'den de konuyla ilgisi bakımından bahsetmek gerekmektedir. Tanzimat sonrası yeni kurulan mahkemelere atamak için gerekli hukuk müktesebatına ve fıkıh geleneğine hâkim kişiler bulunamamıştır.⁷⁸ Bundan ötürü, anılan mahkemelerin hâkimlerinin uygulayabileceği yasaların hazırlanması gereksinimi belirlemiştir. İşbu gereksinim, hususan ticaret mahkemelerinin tecrübeli ancak hukuk bilgisi yetersiz olan hâkimleri için ileri boyutlara ulaşmıştır.⁷⁹ 1850 tarihli Ticaret Kanunu yürürlükte olsa da rehin, kefâlet, vekâlet ve havâle sözleşmeleri hakkındaki bazı davaların hukuki incelikleri konusunda önemli meseleler ortaya çıkmıştır.⁸⁰ Sonuç olarak kısa sürede uygulamaya konulacak ve nizamiye ile ticaret mahkemeleri hâkimleri tarafından anlaşılması kolay bir kanunun hazırlanması ihtiyacı hâsıl olmuştur.⁸¹ Bu ihtiyaç doğrultusunda hazırlanan Mecelle on altı kitaptan oluşmakta olup; kitaplar halinde 1869-1876 yılları arasında peyderpey ilan edilip yürürlüğe konulmuştur. Nizâmiye Mahkemeleri'nin ihtiyacını karşılamayı esas gaye gütmekte olduğundan; kanunun içeriğinde miras ve aile hukuku ile ilgili düzenlemeler mevcut değildir. Bununla birlikte bünyesinde muhakeme hukuku hakkında hükümlere yer verilmiştir, zira anılan zamanda Nizâmiye Mahkemeleri'nin tatbik edecekleri herhangi bir usul kanunu bulunmamaktaydı (Mecelle Mazbatası'ndan).

2. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye

“*Meclis-i Âlî-i Tanzîmat*” ve “*Meclis-i Vâlâ*” gibi iki reform kurumunun varlığı bazı problemlere neden olduğundan 1861 yılında iki meclis “*Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye*” adıyla birleştirilmiştir. Bir süre bu şekilde çalışmaya devam eden meclis, 5 Mart 1868'de “*Şura-yı Devlet*” ve “*Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye*”⁸² olarak ismiyle iki farklı kuruma ayrılmıştır. Gayrimüslim Osmanlı tebaası her iki mecliste de temsil

⁷⁷ Şunu da eklemek gerekir ki; özellikle kaza, livâ ve vilâyetlerde kurulan nizâmiye mahkemelerinin isimlerinde yer alan “temyiz” kelimesi davaların görüleceği mercilerin tayininde karışıklığa yol açtığı için 15 Nisan 1879 tarihinde yapılan bir düzenleme ile dîvân-ı temyizlerin adı Mahkeme-i İstîna'f'a, deâvî meclislerinin adı Bidâyet Mahkemesi'ne dönüştürülmüştür. Bkz. Kenanoğlu, Nizâmiye Mahkemeleri” md, (n 4)187.

⁷⁸ Mecelle Mazbatası, s.10

⁷⁹ Ahmet Akgündüz; İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, c.3, 213

⁸⁰ Hoca Eminefendizade Ali Haydar Efendi; Dürer'ül Hukkam Şerhu Mecelleti'l Ahkâm; Şirket-i Mertebiye Matbaası, İstanbul, 1330, c.1, s.3

⁸¹ Cin / Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 566

⁸² Divan'ın esas nizamnamesi 1868'de yayımlanmış olup, Düstur, 1.Tertip, c.I, s.325'de yer almak-
tayken, iç nizamnamesi 1870'de yayımlanmış olup Düstur, Birinci tertip, c.I, s.328'de bulunmak-
tadır.

edilmiştir.⁸³ Bu iki kurumdan “Şûrâ-yı Devlet” Danıştay’ın ve “Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye” Yargıtay’ın temelini oluşturmuştur.⁸⁴

1 Nisan 1868 tarihinde çıkarılan ve hukukî işleri idarî işlerden ayırmayı amaçlayan “Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nizamnâme-i Esâsîsi” ile Osmanlı Devleti’nde şer’î davalar dışındaki davalar için en yüksek yargı mercii olarak “Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye” tesis edilmiştir.⁸⁵ Nizamnâme, Dîvân’ın görev alanını şer’î mahkemelerde görülen şer’î hukuka ilişkin davalar, gayri müslim cemaatlara ait hususi davalar ve özel meclislerce görülen ticarî davalar dışındaki davalarla sınırlandırmış, divana kanunla kurulmuş olan diğer mahkemelerde bakılan davaları da istînaf yoluyla görme yetkisi tanımıştır.⁸⁶

“Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye”nin bakacağı davaların çeşitleriyle hukuk ve ceza davalarında takip edilecek usule ilişkin olarak 14 Şubat 1870’te “Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nizamnâme-i Dâhilîsi”⁸⁷ neşredilmiştir. Nizamnamenin başında yer alan “Mukaddeme” kısmında Osmanlı Devleti’ndeki nizâmiye mahkemelerinin, kazalarda deâvî meclisleri, livâlarda temyîz-i hukuk meclisleri, vilâyet merkezlerinde temyiz divanları, İstanbul’da “Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye” olmak üzere dört gruba ayrıldığı belirtilmiştir. Yine işbu kısımda geçtiği üzere; deâvî meclisleri bidâyet yani ilk derece mahkemesi olarak, livalardaki temyîz-i hukuk meclisleri hem bidâyet hem istînaf mahkemesi olarak faaliyete geçirilmiştir. “Temyîz-i hukuk meclisleri” kendi görev alanına giren davaları ilk derece mahkemesi olarak, deâvî meclislerinin ilk derece mahkemesi olarak gördükleri davalara ise istînaf mahkemesi sıfatıyla bakmakla görevlendirilmiştir. İç nizamnâmeye göre “Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye” iki mahkemeye taksim edilmiştir. İlki “Mahkeme-i Temyîz” olup bu mahkeme nizâmiye mahkemelerinin hukuk ve ceza konularında verdiği kararları temyiz mercii olarak incelemekle vazifelendirilmiştir (1.md). “Mahkeme-i Temyîz” de kendi içerisinde ceza ve hukuk dairesi olarak iki kısma ayrılmıştır. İkinci mahkeme ise İstanbul’daki en yüksek nizâmiye mahkemesi olarak kurulmuş ve kendisine hukuk ve ceza davalarında kesin olarak hüküm verme yetkisi verilmiştir (18.md).⁸⁸

⁸³ Mehmet Âkif Aydın, “Divan-ı Ahkâm-ı Adliye” md. (DİA, İstanbul, 1994, c.9) 387.

⁸⁴ Ahmed Cevdet Paşa’ya ait olduğu belirtilen ve “Mahkeme-i Temyiz’in Vezâifine Dair” el yazması bir risale, Ali Turan tarafından yayımlanmıştır. İncelemesi ve metni için bkz. Ali Turan, “Ahmet Cevdet Paşa’nın “Mahkeme-i Temyizin Vezâifine Dair” Adlı El Yazma Risalesi” (Türk Hukuk Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı içinde, Türkiye Adalet Akademisi Yayınları, Ankara, 2023) 729-752.

⁸⁵ Mehmet Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi* (11. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2013) 425.

⁸⁶ Bu davalardan kişilerle devlet arasındaki ihtilâflara dair olanlar ise Şûrâ-yı Devlet’te görülecektir.

⁸⁷ Metni için bkz. *Düstur*, 1. Tertip, c.1, 328-342

⁸⁸ Nizamnâme bidâyet, istînaf ve temyiz in ne anlama geldiğini de belirtmiştir. Buna göre bidâyetten bir davayı görmek sulhen halli mümkün olmayan hukuk davalarını ilk defa görmek, istînaf ilk derece nizâmiye mahkemelerince görülen davalara yeniden bakmak, temyiz ise bidâyet ve istînaf aşamalarından sonra hukuka uygunluğunu denetlemek amacıyla buralarda verilen kararları onaylamak veya bozmaktır. Bkz. Nizamname’nin mukaddeme kısmı, *Düstur*, 1. Tertip, c.1, 329.

C. I. Meşrutiyet Dönemi

1. Genel Olarak

1876 senesi Padişah Abdulaziz'in darbe ile tahttan indirilmesi, akabinde yerine geçirilen V. Murad'ın sağlık durumunun elverişsizliği nedeniyle II. Abdulhamid'in Kanun-ı Esasi'yi ilan etmesi şartıyla tahta çıkarılmasına sahne olmuştur. 23 Aralık 1876'da, Meşrutiyet ilan edilmiş ve Kanun-ı Esasi yürürlüğe konulmuştur.⁸⁹ Osmanlı Parlamentosu 19 Mart 1877'de açılmış ve birinci faaliyet dönemi 28 Haziran 1877 tarihinde hitama ermiştir. Meclis-i Meb'usan yeni çalışma dönemine 13 Aralık 1877'de başlamış ve 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi ile bazı güvenlik sorunları gerekçe gösterilerek 13 Şubat 1878 tarihinde padişah II. Abdülhamid tarafından tatil edilmiştir.⁹⁰

1879'da yayımlanan "*Mehâkim-i Nizâmiyyenin Teşkilâtı Kânûn-ı Muvakkati*"⁹¹ ile nizâmiye mahkemelerinin teşkilâtı yeniden tanzim edilmiştir. Bu kanuna göre mezkûr mahkemeler ceza ve hukuk şeklinde iki kısım, ilk derece ve istinaf olarak da iki derece halinde düzenlenmiştir (1.md). Ayrıca İstanbul'da bir temyiz mahkemesi tesis edilmiştir (1.md). Bu kanuna göre cünha ve kabahate ilişkin ceza davaları ve istinafi mümkün olan hukuk davalarına ilk derece yargılaması sonrası istinaf mahkemesince bakılabiliyorken, cinayet davalarında yalnızca temyiz yoluna gidilebilmekteydi (1.md). Her kazada bir ilk derece mahkemesi ve Adliye Nezâreti'nin münasip bulunduğu mahallerde bir ticaret mahkemesi kurulacaktı (6.md). Ticaret mahkemesi olmayan yerlerde ticaret davalarına mahallin ilk derece mahkemesi bakmakla görevli olup, ayrıca kazanın itibar edilen tacirleri tarafından seçilen geçici azaların da mahkemede hazır bulunmaları gerekli kılınmıştı (10.md). Bir başkanla iki üyeden oluşan kaza mahkemesi ceza ve hukuk dairesi olarak iki ya da daha ziyade daireye bölünebilmekteydi (14.md). Bir daire birinci başkan ve iki üyeden oluşurken, diğer daireler ikinci başkanla iki üyeden oluşmaktaydı (20.md).

"1879 tarihli *Teşkilât-ı Mehâkim Kanunu*" ile nizamiye mahkemelerinin yapısına dair en köklü değişikliklerden birisi yapılmış, adli ve idari işlerin birbirinden ayrılması sağlanmıştır.⁹² Bu kanun ile nizamiye mahkemeleri teşkilatlanma yolunda

⁸⁹ Mehmet Âkif Aydın; "*Kanun-ı Esasi*" md., (DİA, İstanbul, 2001, c.24) 330.

⁹⁰ Yılmaz Kızıltan; "*1.Meşrutiyet'in ilanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı*" (Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, c.26, sayı 1, 2006) 269.

⁹¹ Düstur, 1. Tertip, c.IV, 235.

⁹² Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, Türk Hukuk Tarihi, Turhan Kitabevi, Ankara, 2020, s.336. Nizamiye mahkemelerinde görev yapacak hâkimleri yetiştirmek için 1870 yılında "Kavanin ve Nizamât Dershanesi" kurulmuştur. 1874 yılında açılan "Mekteb-i Hukuk-ı Sultani" 1880 senesinde Adliye Nezâreti'ne bağlanmış, "Mekteb-i Hukuk-ı Şahane" adıyla yeniden açılmış, 1886 yılında Maarif Nezâreti'ne devredilen mezkûr hukuk okulu, 1909 senesinde Darülfünun'a bağlanana kadar bağımsız olarak varlığını devam ettirmiştir. 1883'te müfredatını yenileyen hukuk mektebinin ("Muallimhane-i Nüvvâb") adı 1908 yılında "Mekteb-i Kuzât" olarak değiştirilmiş, (sonraki isimleri "Mekteb-i Nüvvâb", "Medresetü'l-kudât") bu mektep düzenli eğitim ve programla hukukçu zümresini yetiştirmiştir. Bkz. Nuran Koyuncu, "Hukuk Mektebinin Doğuşu", Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C. XVI, Y. 2012, S. 3,168, 176.

önemli mesafe almıştır.⁹³ “Teşkilât-ı Mehâkim Kanunu” ticaret ve şer’iye mahkemelerinin baktığı davalar dışındaki hukuk ve ceza davalarına nizamiye mahkemelerinde bakılacağı hususunu da netleştirmiştir.

2. İstinaf Mahkemeleri

“Teşkilât-ı Mehâkim Kanunu”na göre vilâyet merkezi olan kazalarda birer istinaf mahkemesi bulunmaktaydı. İstinaf mahkemesi lüzum olduğu takdirde hukuk ve ceza şeklinde iki daireye ayrılabilirdi. İki daireye ayrılma durumunda her daire dört üyeden oluşacaktı. Üyelerin ikisi muvazzafken, iki tanesi fahriydi. “Merkez vilâyet ticaret mahkemelerinin” istinaf mercii de “Dersaâdet İstinaf Mahkemesi”ydi. Bu kanunla tüm imparatorluğu kapsayan bir düzenleme yapılırken, farklı mahkeme yapıları ilga edilmiştir. Müdde-i umumilik yani savcılık kurumunu da düzenleyen bu kanuna göre savcılar adlî işlerde Adliye Nezâreti’nin emri altında olarak, kamu hukukunu korumak üzere padişah tarafından atanacaktı. Yine, İstanbul’da “Mahkeme-i Temyiz” nezdinde bir başsavcı, istinaf mahkemelerinde birer savcı ve kaza bidâyet mahkemelerinde birer savcı yardımcısı bulunacaktı. Kanuna göre taşra nizâmiye mahkemelerinin faaliyetlerini denetlemek üzere her vilâyet dairesi için bir müfettiş tayin olunacaktı.⁹⁴ 1879 tarihli bir Ferman ile⁹⁵ “*meclis-i deâvî*”nin adı “*kaza bidâyet mahkemesi*”, “*meclis-i temyiz*”in adı da “*mahkeme-i temyiz*” olarak değiştirilmiş, kaza ve sancaklarda bidâyet mahkemeleri, vilayetlerde ise isti’naf mahkemeleri hayata geçirilmiştir.

“Teşkilat-ı Mehâkim Kanunu Muvakkati”nin bazı maddelerinde 1903,⁹⁶ 1905⁹⁷ ve 1907⁹⁸ yıllarında değişiklik yapılmıştır. 1903 yılında yapılan değişiklikle bir kısım mahallerde istinaf mahkemeleri hukuk ve ceza dairesi olarak ikiye ayrılmış, bir ceza dairesi olan mahallerde hukuk dairesine “heyet-i ithamiye” vazifesi tevdi edilmiştir.⁹⁹ Aynı tarihte Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu’nun 200. maddesi de buna paralel olarak değiştirilmiştir.

3. Nahiye Meclisleri

Sulh yoluyla ihtilâfları çözümleyen meclislerin zamanla yetkileri arttırılmıştır. 30 Temmuz 1907 tarihli “*Nevâhî Merkezlerinde Bulunan Nahiye Meclislerinin Vezâif-i Sulhiyye ve Adliyyesini Mübeyyin Nizamnâme*”¹⁰⁰ ile nahiye meclislerine sulhen davalara bakma yetkisi yanında birtakım ceza davalarına bakma yetkisi de tanınmıştır. Nahiye meclislerinin üyeleri köy ihtiyar meclisleri üyeleri içerisinde

⁹³ Düstür, 1.Tertip, c.IV, 703, Karal, c.VII (n 1) 168.

⁹⁴ Kenanoğlu, Nizamiye Mahkemeleri md., (n 3) 186.

⁹⁵ Düstür, 1.Tertip, c.IV,703.

⁹⁶ Düstür, 1.Tertip, c.VII, 1080.

⁹⁷ Değişikliğe ilişkin bkz. Düstür, 1. Tertip, c.VIII, 136.

⁹⁸ Değişikliğe ilişkin bkz. Düstür, 1. Tertip, c.VIII, 665.

⁹⁹ Düstür, 1.Tertip, c.VII, 1081.

¹⁰⁰ Düstür, 1. Tertip, c.VIII, 712

dört kişiyi aşmamak üzere seçilmekteydi. Ahalisi farklı sınıflardan oluşan mahallerde üyelerin yarısı Müslüman, yarısı gayrimüslim ahali arasından belirlenmekteydi.¹⁰¹ Sonraki süreçte, sulh usulünü geniş ölçüde uygulayan sulh hâkimlikleri tesis edilmiştir. “24 Nisan 1913 tarihli *Sulh Hâkimleri Hakkında Kânûn-ı Muvakkat*”¹⁰² ile kaza ve nahiye merkezleri ile köylerde kanundaki belirli davaların görülmesi ile görevli olan “*sulh hâkimi*” adıyla seyyar hâkimlikler hayata geçirilmiştir. Bu kanunun bazı maddeleri 1913, 1914 ve 1915 yıllarında değiştirilmiştir.¹⁰³

4. Şer‘iyye ve Nizâmiye Mahkemeleri Arasındaki Görev Uyuşmazlıkları

Mevzuatta görev ve yetki konusunda düzenlemeler yapılmasına karşın Şer‘iyye ve Nizâmiye mahkemeleri arasında sıkça yetki ve görev uyuşmazlıkları çıkmıştır.¹⁰⁴ Öyle ki, hangi mahkemenin görevli ve yetkili olduğu hususları yüksek yargı kararlarında da yer almıştır.¹⁰⁵ Yetki ve görev uyuşmazlıkları da yapılan düzenlemelerle giderilmeye çalışılmıştır.¹⁰⁶ Kânûn-ı Esâsî'nin yayımlanmasından önce hangi davaların nizâmiye mahkemelerinin görev alanına ait olduğuna ilişkin tâlimat ve iradeler çıkarılmıştır. Sonrasında “10 Kasım 1887 tarihli bir irade-i seniyye”¹⁰⁷de Nizamiye ve Şer‘iye mahkemelerinin görev alanları tespit edilmiştir. Yine “29 Şubat 1888 tarihli bir irade” ile bu mahkemelerin ayrı ayrı vazifeleri belirlenmiştir. Bu doğrultuda; boşanma, nikâh, nafaka, çocuk bakımı ve terbiyesi, kısas, diyet, gaiplik, vasiyet ve miras davalarının şer‘iye mahkemelerinde; ticaret, ceza, zarar-ziyan, iltizam konularına ilişkin davaların nizâmiye mahkemelerinde görülmesine karar verilmiştir. Sayılan davaların haricinde kalan ihtilafların ise tarafların muvafakati bulunması durumunda şer‘i mahkemelerce, bulunmaması durumunda nizâmiye mahkemelerince bakılması hususu karara bağlanmıştır.

D. II. Meşrutiyet Dönemi

1. Genel Olarak

Bilindiği üzere; “Meclis-i Meb‘ûsan” Osmanlı-Rus savaşı ve diğer gelişmelerden sonra Sultan II.Abdülhamid tarafından 13 Şubat 1878’de tatil edilmiş ve 1908’e kadar bir daha toplantıya çağırılmamıştır. Bazı subayların Balkanlarda çıkardıkları

¹⁰¹ Ekinci (n 1) 125.

¹⁰² Düstur, 2. Tertip, c.V, 322.

¹⁰³ Düstur, 2. Tertip, c.V, 619, 871; c.VI, 157, 295, 1353; c.VII, 561.

¹⁰⁴ Avi Rubin, *Ottoman Nizamiye Courts: Law and Modernity*, 2011, New York, Palgrave Macmillan, 15.

¹⁰⁵ Meselâ 1 Şubat 1873 tarihli Şûrâ-yı Devlet’e ait bir müzekkerede Zeyl-i Kânûn-ı Ticâret vb. kanun ve nizamların nizâmiye mahkemeleri için yapılmış düzenlemeler olduğu, dolayısıyla bu kanunlardaki hükümlerin şer‘i mahkemelerdeki ihtilâflara uygulanamayacağı ifade edilmiştir.

¹⁰⁶ 24 Aralık 1876 tarihli Kânûn-ı Esâsî'nin 85. maddesinde yer alan “*Her dava ait olduğu mahkemede rü’yet olunur.*” hükmü ile 87. maddedeki, “*Deâvî-i şer‘iyye mehâkim-i şer‘iyyede ve deâvî-i nizâmiyye mehâkim-i nizâmiyyede rü’yet olunur.*” hükmü, şer‘i mahkemelerle nizâmiye mahkemelerinin görev alanlarının birbirinden ayrıldığını göstermektedir.

¹⁰⁷ Düstur, 1. Tertip, c.V, s.1055

ayaklanma, iç ve dış baskılar sonucu Sultan II. Abdülhamid'in meşrutiyeti fiilen tekrarlayan irade-i seniyyesi¹⁰⁸ 23 Temmuz 1908'de yürürlüğe girmiştir. İradenin metninden anlaşıldığı üzere; Manastır, Kosova ve Selanik vilayetleri bölgesinde bir kısım subayların halk ile birlikte “hürriyet ilanı” için ayaklandığı, bu hususta merkeze çok sayıda telgraf gönderildiği, isyan hareketine katılanlara edilen nahiye sonu doğurmadığı, ısrarlı bir şekilde Kanun-ı Esasi'nin uygulanmasının talep edildiği anlaşılmakla; olayların genişleyip asayişin bozulmaması ve dış devletlerin müdahalesine zemin oluşmaması adına geçici olarak tatil edilmiş olan Meclis-i Mebusan'ın toplanması hususu ilan edilmiştir. Tekrar toplanan mecliste Kanun-ı Esasi'de esaslı değişiklikler yapılmıştır. Şöyle ki; Kanun-ı Esasi'nin 3., 6., 7., 10., 12., 27., 28., 29., 30., 35., 36., 38., 43., 44., 53., 54., 76., 77., 80., 113. ve 118. maddeleri değiştirilmiş ve 119. maddesi kaldırılarak yerine üç yeni madde eklenmiştir.¹⁰⁹ Bu tarihten başlayıp tartışmalı olmakla birlikte 1922 tarihine kadar devam eden dönem “*II. Meşrutiyet Dönemi*” olarak bilinmektedir.¹¹⁰

2. Adli Teşkilatta Yapılan Değişiklikler

Bu dönemde; birçok mahkemeye hâkimlik vasfı bulunmayan kişilerin seçilmesi ve mahkemeler arasındaki dereceli sistem nedeniyle yargılamalarda usulsüzlükler ortaya çıkmış ve bir kısım davalar uzun süre sürüncemede kalmıştır.¹¹¹ 1909 yılında çıkarılan “Vilayat Teşkilat-ı Adliyesince İcra Olunacak Tadilat Hakkında Kanun”la¹¹² adliye teşkilatı yeni bir şekle sokulmuştur. Bu kanunun ilk maddesindeki “*teşkilat-ı adliye teşkilat-ı mülkiyeye tabi olmayıp*” ifadesiyle yargının teşkilat bakımından bağımsızlığı açıkça ifade edilmiştir. Kanun istinaf ve bidayet mahkemeleri teşkilatını düzenlemekle birlikte, icap eden mahallerdeki istinaf mahkemelerinin birinci başkanlarının adliye müdürü sıfatını haiz olarak Adliye Nezareti'nce seçileceğini öngörmüştür (md.4). Aynı yıl teftişe ilişkin de bir talimat çıkarılmıştır.¹¹³

11 Nisan 1910 tarihinde “Teşkilat-ı Mehakim Kanunu”nda değişiklik yapılarak işi çok olan ve kazalarda bulunan ilk derece nizamiye mahkemelerinin iki daireye ayrılması esası getirilmiştir.¹¹⁴ Yine 1916¹¹⁵ ve 1919¹¹⁶ yıllarında da “Mehakim-i Nizamiye Teşkilatı Kanunu”nda bazı maddelerde gerekli görülen değişiklikler yapılmıştır.

¹⁰⁸ Düstur, 2. Tertip, c.I, İstanbul, 1329, s.1

¹⁰⁹ Değişikliklerin metni için bkz. “7 Zilhicce 1293 Tarihli Kanun-ı Esasi'nin Bazı Mevad-ı Muaddelesine Dair Kanun” Düstur, Tertib-i Sani, c. 1, 638-644

¹¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şükrü Hanioglu, “*Meşrutiyet*” md. (DİA, Ankara, 2004) 388-393.

¹¹¹ Bu konu ile ilgili Sultan II.Abdülhamid'e sunulan bir rapor için bkz. Osman Köksal, “Adliye Örgütünün Problemleri ve Yapılması Gereken Düzenlemelere İlişkin Bir Layiha” Ankara Üniversitesi OTAM Dergisi, 1998 s.9, 263-285

¹¹² Düstur, 2.Tertip, c.I, 665.

¹¹³ Düstur, 2.Tertip, c.II, 33.

¹¹⁴ Düstur, 2.Tertip, c.II, 180.

¹¹⁵ Değiştirilen madde için bkz. Düstur, 2.Tertip, c.VIII, 1376.

¹¹⁶ Kaldırılan madde için bkz. Düstur, 2.Tertip, c.XI, 278.

1913 yılında hazırlanan bir kanun-ı muvakkatta,¹¹⁷ yeni teşkilat kurulmayan mahallerde belirli asgari vergi ödenmesi şartıyla mahkeme üyelerinin süre sınırı bulunmaksızın kanuni şartları sağlayan kişiler arasından vilayetin adliye encümenince seçileceği kararlaştırılmıştır. Bu şekilde hâkim atama yetkisi, merkezi idarece yeni teşkilat oluşturulana kadar -bazı mahallerde- vilayet encümenine devredilmiştir. Yine 1913 yılında çıkarılan “Sulh Hâkimleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat”¹¹⁸ ile kaza, nahiy ve köylerde belli bir bedele kadar olan davaları görmeye yetkili olan seyyar sulh hâkimlikleri kurulmuştur.

Osmanlı Devleti, 1914 yılında başlayan I.Dünya Savaşı'na 11 Kasım 1914'de İtilaf Devletleri'ne resmen savaş ilan ederek Almanya'nın yanında dâhil olmuştur.¹¹⁹ Bu tarihte başlayan ve 1918 yılına kadar devam eden savaş neticesinde Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması imzalanmıştır.¹²⁰

1916 yılında Meclis-i Mebusan tarafından kabul edilen bir kanun¹²¹ ile yeni teşkilat kurulmayan vilayetlerin adliye encümenlerine asgari senelik yüz elli kuruş vergi ile mükellef olan kişiler arasından, bulunmadığı takdirde, mali mükellefiyet aranmaksızın ve mahkeme üyelerinin görev süresi sınırı olmaksızın kanuni şartlarını sağlayan şahıslar arasından hâkim seçme hakkı verilmiştir.

1921 yılında işgalin getirdiği asayiş problemleri ve diğer hukuki sıkıntıları gidermek amacıyla İstanbul'daki Osmanlı Hükümeti; Fransa, İngiltere ve İtalya Fevkalade Komiserlikleri ile bir sözleşme imzalamıştır. Buna göre; bu ülkelerin vatandaşları ile Osmanlı vatandaşları arasındaki hukuki, ticari ve denizcilik ile ilgili uyuşmazlıkların çözülmesi için 8 Aralık 1921 tarihinde “*Devre-i Mütârekeye Mahsus Muvakkat Muhtelit Encümen-i Adli Teşkili Hakkında Kararnâme*”¹²² çıkarılarak ateşkes dönemine mahsus olmak üzere geçici bir adli encümen kurulmuştur. Sultan Vahideddin imzasını taşıyan ve dört maddeden oluşan bu düzenlemenin Meclis-i Mebusan toplandığında kanun olarak teklif edilmesi kararlaştırılmıştır (4.md). Bu karma nitelikteki adli encümen taşınmaz malların tasarruf hakkı ile ilgili uyuşmazlıklar haricindeki tüm uyuşmazlıklarda görevli kılınmıştır (2.md). Adı geçen devletlerle yapılan sözleşme de kararnameyle birlikte neşredilmiştir.¹²³

¹¹⁷ Düstur, 2.Tertip, c.V, 217.

¹¹⁸ Kanunda teminat, ihtiyati haciz, hacze itiraz, mahcuz malların satışı, muhafaza, vekâlet, vekille davayı takip, vekâlete itiraz, istinaf, zabıtların şekli, mahkeme görevlilerinin yetki ve sorumlulukları, duruşma düzeni, tebligat, keşif ve disiplin hapsi gibi konular da düzenlenmiştir. Metni için bkz. Düstur, 2.Tertip, c.III, 322-348.

¹¹⁹ İsmet Görgülü, 10 Yıllık Harbin Kadrosu, 1912-1922, TTK yayınları, Ankara, 2014, 51.

¹²⁰ <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mondros-mutarekesi/>, e.t:11.12.2024

¹²¹ Düstur, 2.Tertip, c.VIII, 276.

¹²² Düstur, 2.Tertip, c.XII, 529.

¹²³ Düstur, 2.Tertip, c.XII, 530-532

3. Görev Uyuşmazlıkları ve Çözüm Çabaları

“3 Haziran 1909 tarihli bir irade-i seniyye” ile nizamiye mahkemelerinde görülen ve karara bağlanan bir davanın şer’iyye mahkemelerinde tekrar görülemediği vurgulanmıştır.¹²⁴ “14 Ekim 1914 tarihli bir nizamname¹²⁵ ile ticaret, ceza, taşınmazlarda tasarruf, intikal ve paylaşma, borç, zarar ve ziyan, iltizâm ve imtiyazlardan kaynaklanan davalar ile Mecelle’nin “Kitâb-ı Hacı” başlıklı bölümünde düzenlenen konular haricindeki tüm davaların nizâmiye mahkemelerince görüleceği karara bağlanmıştır. Buna göre; vakıf, hacr (kısıtlılık), vasiyet, vasîlik, yetimlerin ve vakıfların mallarının işletilmesi, terekede mallarının tespiti ve miras taksimine ilişkin davalar ile Şer’î hukuka dair davalar şer’i mahkemelerce görülmeye devam edilecekti. Yukarıda geçtiği gibi, tarafların Şer’îye mahkemesinde görülmesine rıza gösterdiği ihtilaflar şer’i mahkemelerce çözümlenebilecek, böyle davalarda taraflar daha sonra başka mahkemelere başvuramayacaktı. İlerleyen süreçte yayımlanan kanunlarla nizâmiye mahkemelerinin yargılama sahası genişletilmiştir.¹²⁶ Görev alanında devam eden karışıklığın giderilmesi için 1917 tarihli “Usûl-i Muhâkeme-i Şer’iye Kararnamesi” neşredilmiştir. Bu kararname Mecelle dışındaki konuyla ilgili düzenlemeleri ilga etmiştir.¹²⁷

1916 senesinde Divan-ı Harpler ile adliye mahkemeleri arasında yargı yolu uyuşmazlığı çıkması halinde bunun Şura-yı Devlet reisinin başkanlığında ve temyiz mahkemesi üyeleri ile Askeri Temyiz divanından seçilen üyelerden oluşacak özel bir encümen kararıyla mezkûr uyuşmazlığın halledileceği konusunda bir kanun-ı muvakkat yürürlüğe konulmuştur.¹²⁸

III. NİZÂMİYE MAHKEMELERİNİN YARGILAMA USULÜ VE KARARLARININ İCRASI

A. Nizamiye Mahkemelerinin Yargılama Usulü

Nizâmiye mahkemelerinin gördükleri davalarda takip edecekleri usule ve kararlarının icrasına ilişkin birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Meselâ başlangıçta Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye’nin göreceği davalar hakkında “Usûl-i Muhâkeme-i Ti-

¹²⁴ İrade-i seniyyenin metni için bkz. Düstur, 2.Tertip, c.I, 192-194.

¹²⁵ Düstur, 2.Tertip, c.VI, 1334.

¹²⁶ Hukuk öğretimi konusunda da yenilikler hayata geçirilmiştir. Bu dönemde, “Mekteb-i Hukuk-ı Şahane”nin adı, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra “Darülfünun-ı Osmanî Hukuk Şubesi” olarak; “1919 Darülfünun Nizamnamesi”nden sonra “Hukuk Medresesi” olarak değiştirilmiş ve özerk bir tüzel kişilik kazanmıştır. Kaynak: <https://www.istanbul.edu.tr/tr/content/universitemiz/tarihce>, e.t:09.12.2024

¹²⁷ Kararnamenin Esbâb-ı Mûcibe Lâyıhası’ndan; Mecelle’nin noksanlarını tamamlama, dağınık mevzuatı derleme, usûl kanunlarının ileride birleştirilmesini temin için Usûl-ı Muhâkeme-i Hukukiye Kanunundan iktibaslar yapmayı hedeflemiş olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Takvim-i Vekâyi’, No:3046

¹²⁸ Düstur, 2.Tertip, c.VIII, 1311.

câret Nizamnâmesi"nin Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin dâhilî nizâmnamesine aykırı olmayan hükümlerinin uygulanacağı belirtilmişken, "Mehâkim-i Nizâmiyye Nizamnâmesi"nde Usûl-i Mehâkim Kanunu yapıncaya kadar hukuk davalarında "Usûl-i Muhâkeme-i Ticâret Kanunnâmesi"nin nizamnâmeye aykırı olmayan hükümlerinin uygulanacağı öngörülmüştür.¹²⁹

İstanbul'da kurulan mevki ve merkez mahkemelerinin hukuk bölümlerinde "Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nizamnâmesi"nde münderic usul ve şartlara göre, ceza kısımlarının muhakemesinde ise 22 Şubat 1870 tarihli "*Dersââdet ve Mülhakâtının İdâre-i Muhâkemesine Dair Nizamnâme*"nin dördüncü faslı ile "Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nizamnâmesi"nin üçüncü faslında yazılı usulün geçerli olacağı kabul edilmiştir. 1879 tarihli "*Usul-i Muhakeme-i Hukukîyye Kanun-ı Muvakkatî*"¹³⁰ ile yargılama hukuku tarihimizde "*nizami yargılama usulü*" olarak bilinen usul ceza mahkemelerinde tam olarak uygulanmaya başlanmıştır. Bu kanun 1927 yılına kadar uygulanmakla beraber modern usul hukukumuzda da etki etmiştir.¹³¹ Kanun, modern usul kanunlarında olduğu gibi tarafların yargılamaya davetiye ile çağrılmasını, belirli durumlarda gıyapta yargılama yapılabilmesini hükme bağlamıştır. Kanun'da ticari defterler belirli şartlarda delil olarak kabul edilmiş, senetle ispat ve bunun istisnaları da düzenlenmiştir. Tahkikat duruşması, ıslah, ilk itirazların arzedilmesi, keşif, tanık, isticvap, bilirkişi, yemin gibi başlıklar da oldukça ayrıntılı şekilde kaleme alınmıştır.

Hüküm mazbatalarında kullanılacak dile ilişkin de bazı düzenlemeler yapılmış, "21 Şubat 1876 tarihli İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyât Hakkında Talimnâme"yle¹³² nizâmiye mahkemelerinin hukuk ve ceza davalarında verecekleri hüküm mazbatalarının Türkçe kaleme alınması, ancak bölgelere göre metnin Arapça, Rumca, Bulgarca, Boşnakça ve Ermenice'ye tercüme edilip karara eklenmesi usulü benimsenmiştir.

B. Kararların İcrası

Yeni kurulan nizâmiye mahkemelerinin kararlarının icrası İstanbul'da "deâvi nâzırı"; taşrada ise vali, mutasarrıf ve kaymakamlara tevdi edilmiştir.¹³³ "Deâvi Nezâreti"nin kaldırılmasının sonrasında "1 Kasım 1870 tarihli bir nizamnâme" ile ilâmların icrası için icra cemiyetleri teşkil edilmiştir.¹³⁴ Gerekli fayda sağlanamadığından, ilâmların verildiği mahkemenin başkanı tarafından icra edilmesine karar

¹²⁹ Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nizamname-i Dahilisi, Muvakkat maddesi, Düstur, 1. Tertip, c.I, 342, Macit Kenanoğlu, "Nizamiye Mahkemeleri" md. Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2007, c.33, s.188

¹³⁰ Düstur, 1. Tertip, c.IV, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1293, 257.

¹³¹ Konu hakkında müstakil bir çalışma için bkz. Yavuz Özkan, *1879 Tarihli Usûl-i Muhakeme-i Hukukîyye Kanun-u Muvakkatî'nin Modern Usul Hukukuna Etkileri*, (Filiz Kitabevi, İstanbul, 2021)

¹³² Düstur, 1. Tertip, c.III, 24-33.

¹³³ Bilindiği üzere, klasik dönemde şer'î mahkemelerce verilen kararlar kadı tarafından icra edilirdi.

¹³⁴ İkinci (n 2) 128.

verilmiş, 18 Haziran 1879 tarihli “İ‘lâmât-ı Hukûkiyyenin Sûret-i İcrâsına Dair Kânûn-ı Muvakkat”¹³⁵ ile de hukuk ve ticaret mahkemeleri ilâmlarının icra görevi mahkeme başkanları ve kendilerine bağlı icra dairelerine bırakılmıştır. Buna göre İstanbul’daki ilk derece mahkemelerinin başkanları kendi mahkemeleri ile ve bağlı mevki mahkemelerinin ilâmları, istînaf ilâmları ve yetki sahasında bulunan kişiler hakkında başka mahkemelerden verilen ilâmların icrasıyla görevlendirilmiştir. Ayrıca, “Dersaâdet Şer‘iyye Mahkemesi”nce verilen ilâmlar da “Dersaâdet Bidâyet Mahkemesi”nce icra edilecekti.

IV. ÖZEL DÜZENLEME YAPILAN VİLAYET VE EYALETLER

Doğu Rumeli ve Mısır gibi imtiyazlı eyaletler ile Yemen ve Girit vilâyetlerinde müstakil düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin, 1883 senesinde Doğu Rumeli’deki vilâyet mahkemelerinde görev yapan icra memurları için müstakil bir kanuni düzenleme yürürlüğe konulmuştur.¹³⁶ Yine Filibe’de, Doğu Rumeli nizâmiye mahkemelerinin hükümlerini temyizen incelemeye görevli olan “Dîvân-ı Âli-i Muhâkemât” tesis edilmiştir. Mısır’da ise 1875 yılından itibaren karma mahkemeler kurulmuş, 1881 ve 1883’te yapılan düzenlemelerle “*el-mehâkimü’l-ehliyye*” adıyla nizâmiye mahkemeleri oluşturulmuştur.

Girit’te “1864 Vilâyet Nizamnâmesi”ne paralel bir teşkilat tesis edilmiş, nizâmiye mahkemesi üyelerinin Müslüman ve Hristiyan ahali arasından eşit sayıda seçilmesi sistemine geçilmiştir. 1892 yılında Girit’teki adliye teşkilatının ıslahına dair bir nizamname çıkarılmış,¹³⁷ 1895 yılında yine bu vilayetin nizamiye mahkemelerine ilişkin değişiklikler umumi vilayet meclisince yapılmıştır.¹³⁸

Yemen’de ise adli teşkilatta yapılan değişiklikler, halk nezdinde pek karşılık bulamamış, dolayısıyla ahali hukuk ve cinayet davaları için nizâmiye mahkemeleri yerine belde kadıları ve fakihlere müracaat etmeyi sürdürmüştür. Hatta resmî kayıtlara göre ahali bu mahkemelere karşı rahatsızlığından ötürü hükümetten de uzaklaşmaya başlamıştır.¹³⁹ Bu nedenle, “15 Ağustos 1889 tarihli irade-i seniyye” ile bu vilayetteki nizâmiye mahkemeleri kapatılıp davaların şer’i mahkemelere havalesine, Hudeyde’deki ticaret mahkemesinin ise devamına karar verilmiştir.

V. CUMHURİYET’İN İLANINDAN SONRA NİZAMİYE MAHKEMELERİ

Nizâmiye mahkemeleri varlığını Osmanlı Devleti’nden sonra bir süre daha sürdürmüştür.¹⁴⁰ Osmanlı Devleti döneminde çıkarılan ve hâkimlerin mesleğe atanma-

¹³⁵ Düstur, 1.Tertip, c.IV, 225-235.

¹³⁶ İkinci (n 3) 125.

¹³⁷ Düstur, 1. Tertip, c.VI, 1155-1168.

¹³⁸ Düstur, 1. Tertip, c.VII, 27.

¹³⁹ Kenanoğlu, *Nizamiye mahkemeleri*, (n 3) 188.

¹⁴⁰ Bu mahkemelerin bir kısım karar defterleri bulunamadığı gibi, bazı defterleri de arşiv kayıtlarında

larını da düzenleyen 1879 tarihli “*Mehâkim-i Nizâmiyenin Teşkilâtı Kanun-ı Muvakkati*”¹⁴¹ yeni düzenlemeler yapılanı kadar yürürlükte kalmıştır.¹⁴²

1921 *Teşkilât-ı Esasîye Kanunu*¹⁴³nda yani Anayasa’ında devletin esas organları arasında, yargı organına ilişkin hüküm yoktur. Bununla beraber, o dönemde yargı organına ilişkin 1876 Kanun-u Esasîsinin hükümlerinin geçerli olduğu söylenebilir.

1924 *Anayasası*¹⁴⁴’nın yargıyı düzenleyen 4. faslında (53-67. maddeleri arası) yer alan 56. maddesi ile hâkimlerin vasıfları, hukuku, vazifeleri, maaş ve ödenekleri ile atanma ve azillerinin özel kanunla belirleneceği hükme bağlanmıştır. Bu hususta 1926 yılında *766 sayılı Hâkimler Kanunu* çıkarılmıştır.

“4 Ramazan 1342 (9 Nisan 1924) tarihli Şer’î Mahkemelerin İlgasına Dair Kanun”la kadılığa son verilmiştir. Batılı usulde yargılama yapan mahkemeler ve hâkimleri ile diğer personelleri hakkında “*Mehâkim-i Nizâmiyenin Teşkilâtı Kanun-ı Muvakkati*” yürürlükten kalkmadığından uygulanmaya devam etmiştir.

Mahkeme-i Temyiz’in yetkileri 1920’de bir kanunla Sivas’ta geçici olarak kurulan Temyiz Heyeti’ne devredilmiştir. 1923’te Temyiz Mahkemesi Eskişehir’e taşınmış, 1923 tarihli “*Hey’et-i Temyiziyye Merkezinin Eskişehir’e Nakline ve Teşkilâtının Tevsîine Dair Kanun*’la *Mehâkim-i Nizâmiye Teşkilâtı Kanunu*”nun bu kanuna aykırı hükümleri yürürlükten kaldırılmıştır.¹⁴⁵ 1924’te çıkarılan “*Mehâkim-i Şer’iyyenin İlgasına ve Mehâkim Teşkilâtına Dair Ahkâmı Muaddil Kanun*” ile adliye teşkilâtında köklü değişiklikler yapılmış, istînaf ve şer’iye mahkemeleri ilga edilmiştir. Yeni kurulan Cumhuriyet, şer’iye ve nizamiye mahkemelerinin tec-

maalesef şer’iye mahkemesi kayıtlarına karıştırılmıştır. Bu kayıt yanlışları sonra yapılan birtakım araştırmalarda da devam etmiştir. Konuya ilişkin bir inceleme için bkz. Sedat Bingöl, “*Nizamiye Mahkemelerinin Kaynaklarına Dair Bazı Notlar*” (Türk Hukuk Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı içinde, TAA Yayınları, Ankara, 2023) 61-74.

¹⁴¹ 1879 (1296) tarihli “Mehakim-i Nizamiyenin Teşkilât Kanunu”nun metni için bkz., Düstur, 1. Tertip, c.IV, 235 vd.

¹⁴² Bu dönemde hukuk öğretimi yapılan kurumların yapısı da değiştirilmiştir. Cumhuriyet’in ilanından sonra, 1924 tarihli ve 493 sayılı Kanun ile “İstanbul Hukuk Medresesi”nin adı “İstanbul Darülfünunu Hukuk Fakültesi” olarak değiştirilmiştir. İsviçreli Prof. Dr. Albert Malche’nin 29 Mayıs 1932 tarihli raporuna dayanılarak 31 Temmuz 1933 tarihinde, 2252 sayılı kanunla Darülfünun ilga edilmiş ve İstanbul Üniversitesi kurulmuştur.

23 Şubat 1925 günü Meclis Genel Kurulu’nda, “Ankara Yatılı Hukuk Mektebi”nin açılması kabul edilmiştir. “Ankara Adliye Hukuk Mektebi”, Bakanlar Kurulu kararıyla 1927 yılında Hukuk Fakültesi olmuş, ilk mezunlarını 1928 yılında vermiştir. 1928 yılından sonra okul kapıları lise mezunu olmayanlara kapatılmıştır. 1941 yılına kadar Adalet Bakanlığı’na bağlı olan Ankara Hukuk Fakültesi, 1946’da Millî Eğitim Bakanlığı’na bağlanmış ve bu tarihten sonra da Ankara Üniversitesi bünyesine alınmıştır.

¹⁴³ Kanun No: 85, Kabul Tarihi: 20 Kânun-ı Sani 1337 (20 Ocak 1921), Düstur, Üçüncü Tertip, Cilt 1, s.196-199., Ceride-i Resmîye (Resmî Gazete), 7 Şubat 1337 (1921)

¹⁴⁴ Latinize metin için bkz. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/oncelki-anayasalar/1924-anayasasi/e.t:26.08.2021>

¹⁴⁵ T. C. Adalet Bakanlığı Teşkilat Tarihçesi (Ankara 1997) 44-46.

rübesinden kadro ve yargı kültürü açısından istifade etmiştir.¹⁴⁶

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin son devrinde kurulan Nizamiye Mahkemeleri, Türk Hukuk Tarihi'nde İslam sonrası dönemde yargılamaya Batı menşeli hukuk kurallarının girmeye başladığı ve bir yönüyle laikleştiği bir kurum olarak, Türkiye'nin son iki yüzyılını etkilemiştir. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kadro ve sistem olarak bu mahkemelerin tecrübesinden fazlasıyla faydalandığı tarihi bir vakiydir. Yine, Şer'i esaslara göre yönetilen bir devlette imparatorluk olmanın verdiği bir özellik olarak, bu mahkemelerde Müslüman olmayan kişilerin de görevlendirilmesi ve hâkimlik yapması devrinin ötesinde bir yeniliktir.

Tarihte sıkça görüldüğü üzere, farklı ihtiyaçlar farklı müesseseleri ortaya çıkarmaktadır. Bu süreç bazen toplumun kendi iç dinamikleri ile bazen dış etkenlerle şekillenmektedir. Bazen de Nizamiye Mahkemeleri örneğinde olduğu gibi iç ve dış etkenlerin birlikte var olarak değişikliği zorunlu kılması sonucunda karşımıza yeni bir vakıa çıkmaktadır. Bu mahkemelerin kurulmasında, 19. asırda gerçekleşen Sanayi Devrimi ve onun sonucunda ortaya çıkan imalat fazlasının gerektirdiği dış pazar ihtiyacı etkili olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin son dönemde bozulan yargı sistemine ilişkin şikâyetler de etkili olmuştur. Devlet, klasik usulün ıslahını ve yeni sistemin buna göre kurulmasını savunan fikirler yerine, Tanzimat Fermanı'nın ifadesiyle “beş-on senede” sonuç vereceğine inanılan ve çoğu resepsiyon şeklindeki hızlı hukuki çözümlere yönelmiştir. Avusturya Başbakanı Metternich'in mektubunda yazdığı gibi, hızlı yenilikler yapabilmek adına toplum bünyesine yabancı olan dış menşeli müesseseleri alıp hukuk sistemine entegre etmek var olan sorunları çözmek yerine daha da karmaşık hale getirebilir.

Nizamiye mahkemelerinin, şer'i usulle yargılama yapan Şer'îye mahkemelerinin yanında, büyük ölçüde Batılı devletlerin ve azınlıkların talebi ile kurulduğu anlaşılmaktadır. Hukuk düzeninin bu ikiliği kendi içinde düzenleyemediği, Osmanlı Devleti'nin Müslüman vatandaşlarının da Yemen örneğinde görüldüğü üzere bu yeni duruma karşı direndiği bir gerçektir. 1840'dan sonra Cumhuriyet'in ilanına kadar oluşturulan bu ikilik hukuki alanda karışıklığa meydan vermiş, kanun ve nizamnamelerde sık sık değişiklik yapılmıştır.

Hukuk reformları yapılırken akıldan çıkarılmaması gereken temel bir hayat kuralı şudur: Kural yazılırken bile hayat ve toplum değişmekte ve dönüşmektedir. Yine sosyolojide kabul edildiği gibi kural ve müesseselerin toplum tarafından benimsenmesi uzun zaman gerektirmektedir. Hayatta tedricilik esas olduğundan, hızlıca ve

¹⁴⁶ Osmanlı Devleti ile Cumhuriyet devirlerinde müddei umumilik ve hâkimlik yapmış ve kanunların Anayasa'ya aykırı olamayacağı konusunda 1952 yılında verdiği bir kararla sonradan Anayasa Mahkemesi'nin kuruluşunda da fikri hizmeti olan Refik Gür'ün Cumhuriyet döneminde konuya ilişkin ilk araştırmalardan olan çalışması için bkz. A. Refik Gür, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Müessesesi*, M. Nihat Aryol (Haz.) (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015)

genişçe düşünülmeden yapılan düzenlemeler farklı sorunlara yol açabilir. Belki de hata; Safvet Paşa'nın dediği gibi, önce iyi hukukçular yetiştirmeden yeni kanunlar çıkarmaya girişmektir. 21. asırdan bakıldığında, güncel yargı reformu tartışmalarının da aynı minvalde olduğu düşünülürse kendisinin haksız olduğu söylenemez. Nizamiye mahkemeleri gibi 100 yıla yakın hizmet görmüş ve Cumhuriyet sonrası yargı düzeninin bir ölçüde çekirdeğini oluşturmuş bir müessesenin detaylı incelenmesi bu makalenin sınırlarını tabiatıyla aşmaktadır. Ancak, nizamiye mahkemeleri üzerine araştırma yapıldıkça başta hukuk tarihi ve mukayeseli hukuk olmak üzere hukuk biliminin diğer dallarındaki araştırmacılar, kanun yapıcılar ve uygulayıcılar da bu tecrübeden geniş şekilde istifade edebilecektir.

KAYNAKÇA:

Acar K, "Osmanlı'da Taşra Meclislerinin Mülkî ve Hukukî Görevlerinin Ayrılması", Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi, [2] 2

Ahmed Lûtfî Efendi, Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, Haz. Ahmet Hezarfen,-Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999

Akgündüz A, Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı, Diyarbakır (1986)

Akman M, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Hukuk Mevzuatı, I. Tertip Düstûr'un Tarihî Fihrist ve Dizini", Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, s. 3, 2007 (Bahar)

Akyıldız A, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform: 1836-1856, İstanbul, (1993)

Akyıldız A, "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye" md., DİA, Ankara, 2003, c.28, s.250

Akyıldız A, "Tanzimat" md., DİA., İstanbul, 2011, c.40, s.1

Ali Haydar Efendi, Dürer'ül Hukkam Şerhu Mecelleti'l Ahkâm; Şirket-i Mertebiyeye Matbaası, İstanbul, 1330, c.1

Ali Haydar Efendi, "Mehâkim-i Nizâmiye Vezâifinin Takyîdi", Ceride-i Adliye, S. 1, 5 Kânunuevvel 1325

Ansay S Ş, Hukuk Yargılama Usulleri, Ankara (1960)

Atar F, İslam Yargılama Hukukunun Esasları, İFAV Yay, 1. Baskı, İstanbul (2013)

Avcı M, Türk Hukuk Tarihi, Atlas Akademi Yayınları, Konya, 10.Baskı, (2021)

Aydın M.A, Osmanlı Hukuku, İsam Yayınları, Ankara, (2020)

Aydın M.A, DİA, "Divan-ı Ahkâm-ı Adliye" md., İstanbul, c.9, s.387, (1994)

Aydın M.A, Türk Hukuk Tarihi, Tıpkı 11. Baskı, Beta, İstanbul (2013)

Aydın M.A, DİA, "Kanun-i Esasi" md., İstanbul, 2001, c.24, s.330

Berkes N, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Yapı Kredi Yayınları İstanbul (2014)

Bilmen Ö.N, Hukuk-i İslamiyye ve Istılâhât-ı Fıkhiyye Kamusu, İstanbul (1967)

- Bingöl S, Tanzimat Devrinde Osmanlıda Yargı Reformu, Eskişehir (2004)
- Bingöl S, “Nizamiye Mahkemelerinin Kaynaklarına Dair Bazı Notlar”, Türk Hukuk Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı içinde, TAA Yayınları, Ankara, (2023) 61-74
- Bozkurt G, 1839-1914 Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (1989)
- Bozkurt G, Türkiye’de Hukuk Eğitiminin Tarihçesi, Hukuk Öğretimi Sempozyumu, Ed. Adnan Güriz, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 51-70. (1993)
- Cevdet Paşa, Tezakir, Cilt:1-12, Ed. Cavid Baysun, 3. Bası, Ankara (1991)
- Cin H, Akyılmaz G, Halil Türk Hukuk Tarihi, Sayram Yayınları, 13.baskı, Konya (2021)
- Durhan İ, Tanzimat Döneminde Osmanlı Yargı Teşkilâtındaki Gelişmeler, Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:12, Sayı:3-4, 2008, 55-111.
- Durhan İ, 1838 Tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Sözleşmesi ve Sonuçları, Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi, C: VI, S: 1-2, Y: 2002, s. 77-104
- DÜSTUR, 1. ve 2. Tertib, c.1-9
- Ekinci E.B, Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat ve Sonrası), 2. Baskı, İstanbul (2010)
- Ekinci E. B, / Şimşirgil A, Ahmet Cevdet Paşa ve Mecelle, İstanbul (2008)
- Erdoğan M, Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, Ensar Yayınları, İstanbul (2013)
- Gayretli M, Tanzimat Sonrasından Cumhuriyet’e Kadar Olan Dönemde Kanunlaştırma Çalışmaları (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul (2008)
- Gedikli F, “Nizamiye Mahkemelerinin Kuruluşu, Yapısı ve Hukuk Yargılama Usulü”, Argumentum, S. 1, Y. 1990, s. 30-32
- Görgülü İ, 10 Yıllık Harbin Kadrosu, 1912-1922, TTK yayınları, Ankara (2014)
- Gülsoy U, Islahat Fermanı md., DİA, İstanbul, 1999, c.19, ss.186-188
- Gür, A. Refik; Osmanlı İmparatorluğu’nda Kadılık Müessesesi, M. Nihat Aryol (Haz.), Türkiye İş Bankası Kültür Y., İstanbul (2015)
- Halaçoğlu Y, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, TTK Yayınları, Ankara (2021)
- Hanioğlu Ş, “Meşrutiyet” md., DİA, Ankara, 2004, ss.388-393
- Jorga N, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2012, c.5
- Karal E.Z, Osmanlı Tarihi, C: 5 (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri 1789- 1856), Türk Tarih Kurumu Y., Ankara (2007)
- Karal E.Z, Osmanlı Tarihi, C: 6 (Islahat Fermanı Devri 1856-1861), Türk Tarih Kurumu Y., Ankara (2007)
- Karaman H, İslam Hukuk Tarihi, İz Yayıncılık, İstanbul (2012)

Kaya S, “Mahkeme Kayıtlarının Kılavuzu: Sakk Mecmuaları”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, III/5, İstanbul (2005)

Kayar B, Tanzimat Dönemi Osmanlı Hukuk Reformları, Adalet yayınevi, Ankara (2021)

Kazıcı Z, “Muhtesip” md., DİA, 1998, c.3, s.145

Kenanoğlu M, Nizâmiye Mahkemeleri, DİA, Cilt:33, 2007, s. 185-188

Kenanoğlu M, Osmanlı Ticaret Hukuku, Ankara (2005)

Kılıç M.T, İslam Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (2008)

Kızıltan Y, “1.Meşrutiyet’in ilanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı”, Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, c.26, sayı 1, 2006 s.269

Koçi Bey Risaleleri: Sultan IV. Murad’a Devlet Yönetimindeki Bozukluklar ile Alınması Gereken Tedbirler Hakkında Sunulan Risale ve Sultan I. İbrahim’e Osmanlı Devlet Teşkilatı Hakkında Sunulan Risale, Haz. Seda Çakmakçioğlu, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul (2008)

Koyuncu Nuran, “Hukuk Mektebinin Doğuşu”, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C. XVI, Y. 2012, S. 3,168, 176

Köksal O, Adliye Örgütünün Problemleri ve Yapılması Gerekli Düzenlemelere Dair II. Abdülhamit’e Sunulan Bir Layiha, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), Sayı:9, (1998) ss. 263-285

Kuduri A, Muhtasar, Çev. Soner Duman, Osman Güman, Beka Yayınevi, İstanbul (2021)

Maverdi, El-Ahkam’üs Sultaniye, Çev. Ali Şafak, Bedir Yayınevi, İstanbul, 2018

Ortaylı İ, Osmanlı Devleti’nde Kadı, DİA, Cilt:24, 2001, ss. 69-73.

Ortaylı İ, Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı, Türkiye Adalet Akademisi Yayınları, Ankara (2015)

Rubin A, Ottoman Nizamiye Courts: Law and Modernity, Palgrave Macmillan, New York (2011)

Sarkis K, Külliyyât-ı Kavânin, Cilt:1, Ankara (2006)

Seyitdanlıoğlu M, Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868), TTK Yayınları, Ankara (1996)

Turan A, “Ahmet Cevdet Paşa’nın “Mahkeme-i Temyizin Vezaifine Dair” Adlı El Yazma Risalesi”, Türk Hukuk Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı içinde, TAA Yayınları, Ankara, 2023, ss.729-752

Uzunçarşılı İ.H, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, TTK Yayınları, Ankara (1988)

Üçok C, Mumcu A, Bozkurt G, Türk Hukuk Tarihi, 19. Baskı, Ankara (2022)

Velidedeoğlu H V, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, Tanzimat I, Maarif Matbaası, İstanbul (1940)

Yılmaz A. Y, Osmanlı Hukukunda Batılılaşma Süreci (Yayımlanmamış Yüksek Lisans

Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (2016)

Zühayli M, Tarihu'l Kada Fi'l-İslam, Beyrut (2001)

<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mondros-mutarekesi/>, e.t:11.12.2024